

Maria Berggren (red.)

Homiletica Vadstenensia

Ad religiosos et sacerdotes.

[Vadstenapredikningar för klosterfolk och präster.]

Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 229. Turnhout: Brepols, 2009.

LXXXI + 331 s. ISBN 978-2-503-52808-3 (inb).

Många går varje dag in i Vadstena klosterkyrka, alla förundras över arkitekturen och beundrar de bevarade träskulpturerna. Vi kan tack vare rekonstruktioner rätt lätt fylla i det som saknas och skapa oss en bild av hur det såg ut på nunnornas tid. Men varför ville Birgitta upprätta ett nytt kloster? Jo, hon såg sitt samtida Sverige som ett land i djup misär, andligt, socialt och politiskt. Detta gällde för övrigt inte bara Sverige utan hela Europa. Det är en ibland hjärtskärande bild hon målar upp av tillståndet i världen. Till skillnad från andra förtvivlade och engagerade kristna kunde Birgitta göra något tack vare sitt inflytande och sin rikedom. Detta kapital gjorde det möjligt för henne att acceptera det uppdrag hon fick i en vision, där Kristus ålade henne att grunda en ny orden, en ny vingård, som det heter i texterna, eftersom de gamla vingårdarna hade kvävts av ogräs. Denna nya vingård, dvs. Vadstena kloster, skulle bli kärnan i förnyelseprocessen. Klostret hade 60 nunnor, 13 prästbröder (som symboliserade de tolv apostlarna och Paulus), fyra diakoner samt åtta lekbröder.

Prästbrödernas uppgifter specificeras i ordensregelns kap. 15. (Jag fokuserar på dem eftersom boken jag behandlar fokuserar på predikan.) Birgitta låter Kristus själv tala: ”De tretton prästerna skola blott sysselsätta sig med gudstjänst, studium och bön men icke inveckla sig i andra sysslor och ärenden. *Varje söndag* skola de *på modersmålet* utlägga

evangeliet ur dagens mässa, så att alla ha tillfälle att lyssna. Likaså skola de offentligen predika alla de högtider, på vilkas vigilier de fasta vid bröd och vatten, och över huvud taget alla högtider, som hava vigilier” (Tryggve Lundéns översättning; mina kursiveringar). Kristus tänker sig alltså att bröderna ska förena det kontemplativa livet och dettas liturgiska plikter med en utåtriktad verksamhet som predikanter. De ska predika på svenska varje söndag och dessutom på alla festdagar som föregicks av vigilier. Detta betyder att det torde ha predikats ungefär 100 dagar per år. Det är alltså en omfattande predikoverksamhet som föreskrivs i ordensregeln. Nu är inte kvantiteten det viktiga. Budskapet måste också gå hem. Det var Kristus och Birgitta förstås väl medvetna om. Kristus säger i en annan vision: ”De, som predika min sanning, böra hava enkla och få ord, grundade på läsning i de heliga skrifterna, så att människor, som kommer fjärran ifrån, förmå fatta dem och icke uttröttas av ordrika och långrandiga föredrag. De skola inte heller komma med konstlade uttryckssätt, såsom smickrare bruka, icke heller med mångfaldiga kapiteluppdelningar och fint uttänkta rim, utan lämpa allting efter åhörarnas fattningsförmåga.” Kristus skäl för detta – i och för sig konventionella – val av stilnivå kan också citeras: ”Min högt älskade moder var ju enkel och enfaldig, Petrus fåkunnig och Franciscus en bonde, och dock gjorde de själarna större gagn än vältaliga mästare, eftersom de hade fullkomlig kärlek till själarna.” Predikan spelade alltså en stor roll i Vadstena klostrets dagliga verksamhet. Det var i predikan som de heliga texterna utlades och åhörarna uppmanades att göra bot och bättring, vilket varit Birgittas hjärtefråga.

Liksom vi är i den lyckliga situationen att ännu kunna gå in i kyrkobyggnaden och skapa oss en bild av den fysiska miljön, så kan vi faktiskt fortfarande ta del av det stoff som prästbröderna behandlade i sina predikningar både i och eventuellt utanför denna kyrka. Det finns nämligen bevarat ett enastående källmaterial från denna predikoverksamhet tack vare att Vadstena klostrets bibliotek (till skillnad från andra svenska klostrets) överlevde reformationen någorlunda väl. Man räknar med att 111 predikosamlingar finns bevarade, innehållande 6126 predikningar. Av dessa torde drygt 5000 ha tillkommit i

Vadstena. Det finns alltså ett rikt material för dem som vill studera hur Vadstena kloster levde upp till Birgittas ambitioner. Materialet var länge svårtillgänglig och föga utforskat. På senare år har läget dock förbättrats betydligt. Här kan nämnas att det under några år på 1990-talet pågick ett av det dåvarande Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet finansierat projekt, ”Vadstenabrödernas predikan: Offentligt tal, europeisk kulturförmedling, folkfostran”, vilket leddes av nordisten Roger Andersson och kyrkohistorikern Stephan Borgehammar. Ett magnifikt resultat av detta projekt är föreliggande bok, Uppsalalatinisten Maria Berggrens utgåva av 22 Vadstenapredikningar under titeln *Homiletica Vadstenensia. Ad religiosos et sacerdotes*, som utkommit i den prestigefyllda serien *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis*. (Det måste tyvärr noteras att priset på boken inte präglas av birgittinsk ödmjukhet; förlaget begär 200 euro.)

Här föreligger alltså mindre än en halv procent av det totala antalet predikningar. Denna volym innehåller, som framgår av undertiteln, predikningar till ordensfolket och till präster utanför orden. Det finns väldigt få predikningar med dessa målgrupper, så vi får i praktiken en uttömmande bild av det materialet. (Man kan dock möjligen tveka om alla numren verkligen kan kallas predikningar. Nr 2, s. 22–24, verkar till exempel vara ett följebrev till en förmaningsskrivelse på svenska, riktad till abbedissan och systrakonventet och överlämnad i systrarnas samtalsrum.) Vad vi saknar än så länge är alltså ett urval ur den stora mängden av predikningar *ad populum*, till allmänheten. Det måste betraktas som ytterst angeläget att den planerade utgåvan av dessa kommer till stånd. Det var ju predikan *ad populum* som Birgitta/Kristus drog sin lans för.

Predikningarna är bevarade i latinsk språkform, vilket får förstås så att bröderna skrev sina predikningar på latin, men framförde dem på svenska, i varje fall för det mesta. Det är känt att nunnorna inte kunde latin i någon påtaglig utsträckning, och det förekommer också enstaka svenska ord och fraser i böckerna, för tydlighetens skull och för att underlätta för predikanten när han extemporerade sin predikan på svenska. För att ta ett exempel så antecknas det i marginalen att de hvardbonader som på latin benämns *birreta* heter ’lufwor’ på svenska.

De allra flesta predikningarna i denna volym är riktade till nunnorna. Hälften utgörs just av en serie *collaciones ad sorores*, skrivna av den berömda predikanten Nils Ragvaldsson, som var generalkonfessor i Vadstena åren 1501–1506 och 1511–1512. Jag får här nöja mig med ett exempel: I advent något av dessa år höll nämnde Nils en förmanande predikan över perikopen *Ecce sponsus uenit; exite obviam ei* (Matt. 25:6; ”Brudgummen är här, kom ut och möt honom”). Det är alltså en rad ur liknelsen om de tio brudtärnorna, de fem kloka och fem oförståndiga. ”Genom dessa ord pekas kortfattat på två saker”, skriver Nils, ”ty för det första förkunnar den helige Matteus Kristi kärleksfulla ankomst (*aduentum amorosum*), för det andra sporrar han oss till det ärofulla mötet med Honom (*occursum eius gloriosum*)”. Om predikanten verkligen lyckades göra något slags rättvisa åt rimmet *amorosum – gloriosum* (och en lång rad andra stilistiska finesser) vid föredragande på svenska, så vittnar det om en väl utvecklad tvåspråkighet. Predikanten fortsätter med att utveckla innebörden av ordet ’ankomst’. ”Den första ankomsten är ankomsten till människorna i köttet... Men hur kom han? Jo, han kom liksom en brudgum för att knyta en mänsklig natur till sig, och detta skedde i brudkammaren, nämligen jungfru Marie sköte... Det är denna ankomst som Kyrkan nu firar.” Och, tillägger Nils, vi bör ta emot honom med tacksägelse, lovprisningar och sånger. Vi bör också tacka Jungfrun, som visade sig värdig att avla och föda honom. Inledningen avslutas med Ave Maria.

Efter detta frågar man sig förstås vilken som är den andra ankomsten. Det är Kristi ankomst ”i människorna, det vill säga i sinnet eller själen” och det är denna ankomst som evangelisten tänker på när han sporrar oss till det ärofulla mötet med Kristus. Uppmaningen ”kom ut och möt honom” riktar sig till oss alla här och nu när man. Det får sägas vara typiskt för Vadstenapredikan att först ge en bokstavlig uttolkning av Bibelordet i dess historiska kontext och sedan en andlig. Vad betyder orden för oss? ”Vi bör möta denne själens brudgum med passande förberedelser, stark längtan och överflödande kärlek.” I detta fall handlar predikan förstås främst om hur systrarna bör ta emot Kristus. Den självklara utgångspunkten är Frälsarregelns krav

på ”sann ödmjukhet, obefläckad kyskhet och frivillig fattigdom”. Liknelsen om de fem kloka och fem oförståndiga brudtärnorna låter predikanten ge båda goda och dåliga exempel på hur man tar emot Kristus. Systrarna varnas till exempel för övermod, överkonsumtion av mat och dryck, lättja, samtal med karlar och brist på kärlek till Gud. ”Kyskhet utan kärlek behagar inte Gud”, tillfogar Nils, därmed citerande Bernhard av Clairvaux. Man måste imponeras av den retoriska byggnad predikanten reser. Det är ett rikt stoff som får rum, och budskapet är klart och tydligt. Maria Berggrens utgåva är en utmärkt hjälp för alla som vill träda in i något av de hus som Vadstenapredikanterna reste. Inledningen är generös, och ger utmärkt information om predikan som genre, om predikanterna och om källäget. Texten är försedd med fylliga källregister. Den som vill kolla hur man i Vadstena kloster behandlade aktuell dags Bibeltexter kan lätt göra det och möjligen finna ett och annat som kan inspirera. Det är med *desiderio uehementi* (stark längtan) man ser fram emot predikningarna *ad populum*.

Arne Jönsson

Sigurd Bergmann (utg.)

Religion som rörelse

Exkursioner i rum, tro och mobilitet.

Relief 46. Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2010.

Det finns alltid ett forskningsområde som under lång tid glömts bort men som plötsligt av någon anledning aktualiseras och kommer i ropet. När detta väl skett, undrar man hur det kunde bli så. Inom teologin och religionsvetenskapen tycks nu kropp, plats och materia vara ett sådant område. Och då kan man inte precis skylla på att detta inte tidigare existerat. Det är bara det att man inte upptäckt hur intressant det är att se närmare på dessa fenomen och vilken betydelse de har för religionen och människors religiösa hållningar.

Att boken *Religion som rörelse – exkursioner i rum, tro och mobilitet* kommer just nu är ur det perspektivet inte förvånande, utan tvärtom ligger den helt rätt i tiden. Boken har sin bakgrund i ett större projekt, ”Mobilitetens tekniska rum”, och mer specifikt delprojektet ”Rum,

religion & rörelse”. Projektledare och redaktör för boken är Sigurd Bergmann och med finns fem forskare och medförfattare från olika nordiska länder. Alla kapitel kan inte ges rättvist utrymme här, utan det får bli några personliga nedslag.

Ett av mina favoritkapitel i boken är Maria Jansdotter Samuelssons kapitel om mobilitet i ljuset av feministisk teologi. Det är ett kort men mycket pregnant kapitel med flera intressanta infallsvinklar. Hon börjar med att konstatera att mobilitet är en grundsten i feminismen, det handlar både om fysisk och om symbolisk mobilitet. Mobilitet har med autonomi att göra och det har varit ett ledmotiv för feministisk emancipation. Men finns det risker med detta, undrar Jansdotter Samuelsson. Vad innebär autonomitanken för människors relation till Gud, och för deras relation till andra människor, djur och natur? Kan vi sträva efter en bättre värld för kvinnor utan att relationaliteten som grundprincip måste ges upp? En nyckel till hur detta ska ske handlar om den symboliska mobiliteten, som i dagens feministiska strävanden faktiskt inte följt den fysiska mobiliteten. Kapitlet väcker många intressanta tankar, både om autonomi och om relationen mellan fysisk och symbolisk mobilitet, där jag själv flera gånger svävade iväg i egna tankar. Jag tänkte på vad kvinnors fysiska mobilitet upp till altaret fått för konsekvenser för den symboliska mobiliteten och tankarna på vem som kan vara präst. Men jag kom också att tänka på hur den senaste tidens debatt om vikten av att hämta tidigt på dagis i ett koncentrat visar på hur kvinnors fysiska mobilitet accepterats samtidigt som mödrar (ja, denna debatt handlar inte om föräldrar utan om mödrar!) symboliskt inte förflyttats från hemmet som sin primära plats och familjen som sin primära uppgift.

I Peter Nynäs kapitel förflyttar vi oss till en specifik plats, närmare bestämt till ett nyskapat kapell beläget på ett stort köpcentrum utanför Helsingfors, *Stora äpplet*. Köpcentret besöks av över 100 000 personer varje vecka, och Tystnadens kapell drivs av den lokala församlingen. Förutom att kapellet är öppet, finns frivilligarbetande kapellvärdar närvarande och dagligen hålls andakter. I denna studie får dessa kapellvärdar vara utgångspunkten för analysen av vilka förväntningar det finns på rummet, vilken betydelse det har för männis-

kor som kommer dit och hur rörelserna mellan själva köpcentret och kapellet förhåller sig. Vårdarna visar sig nämligen ha helt skilda syner på detta, och Nynäs hittar tre olika grupper. En grupp såg kapellet som en förlängning av kyrkan in i samhällets centrum, en annan såg kapellet främst som en plats för behövande och en tredje såg rummet som en motpol till samhället, en plats dit man sökte sig för avskildhet. Utifrån vad man ansåg att kapellet hade för syfte tolkade man olika besökares behov, hur rummet skulle utformas och hur dörren, dvs. passagen till omvärlden, skulle stå. Vårdarna tolkade såväl sin egen roll som kapellets roll på helt olika sätt. Detta fick konsekvenser också för hur rörelser upplevdes och hur vårdarna agerade. Nynäs studie visar på hur komplex upplevelsen av ett rum kan vara och hur de människor som är där med kroppar och rörelser påverkar det fysiska rummet. Den här typen av studier behöver vi mer av även när det gäller traditionella kyrkorum.

I Anders Melins kapitel förflyttar vi oss både till Japan och till Sverige, två länder i vilka intresset för pilgrimsvandringar växer, inom kristendomen respektive buddhismen. Anledningen till detta hittar Melin i fyra saker som han tycker sig se en återgång till: ritualen, långsamheten, platsen och kroppen. Melin anser att nostalgin har stor betydelse för hur man pratar om pilgrimsvandring och att det kan innebära ett fjärmande från världen. Men måste det vara så, undrar Melin, och för fram möjligheten till en ekologisk rekonstruktion av pilgrimstanken. Dygdetiken kan här hjälpa oss att koppla samman teologin och miljöengagemanget. Om vi ser alla resor som pilgrimsfärder, det vill säga som resor mellan två heliga platser, kan vi inse att resandet inte är andligt och etiskt neutralt utan att det får konsekvenser för hela skapelsen, menar Melin.

Även David Olsson Kronlid tar upp mobilitet och miljöetiska perspektiv i sitt kapitel, men lyfter istället fram motoriserad mobilitet. Olsson Kronlid tar tydligt avstånd från den vanligt förekommande åsikten att maskiner och motorer med nödvändighet fjärrar oss från landskapet och miljömedvetenhet. Här kommer också genusaspekter in. Mobilitetsmaskiner – bilar och mopeder till exempel – framförs ofta av män och kan kopplas till identitetskonstruktioner. När kvin-

nor börjar använda dem förknippas detta inte med deras identitet, utan med mobilitetsmöjligheter och autonomi. Olsson Kronlid tar exemplet på hur hans syster och hennes kompis var de första kvinnor som ägde egna mopeder i byn, och jag tänker på min mormor som körde bil under andra världskriget. För dessa kvinnor innebar motorfordonet frihet och autonomi, men också möjligheter att se nya platser och att verka för en bättre värld. Det blir tydligt hur komplex frågan om vår relation till mobilteknik är och vilka konsekvenser den får.

Från det mer jordnära dras vi i kapitlet av Sofia Sjö och Peter Nynäs ut i fiktiva landskap, närmare bestämt boken *Peter Pan och Wendy* och filmtrilogin *Matrix*. Trots att det skiljer hundra år mellan verken finns stora likheter i det att de världar som skildras har riktade budskap till oss. Kampen mellan gott och ont. Vad är en människa? Vem vill jag vara? Med vilka perspektiv möter jag världen? De fysiska rörelserna och de fiktiva världar som målas upp återspeglas i våra inre kroppar och världar och ger våra liv helt nya tolkningar. Målande beskrivningar av de fiktiva miljöerna gjorde att mina tankar flög iväg även här. Vad gör filmer med oss och hur formar de vårt inre, var en sådan tanke som fastnade hos mig.

På den mest abstrakta och filosofiska nivån befinner sig emellertid Bergmanns inledningskapitel där han tar sin utgångspunkt i att senmoderniteten kännetecknas av fartens och accelerationens lov, och undrar vad som då händer med religionen. Denna "betraktelse" som Bergmann själv kallar den, rör sig mellan konst, sociologi, etik och teologi.

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att *Religion som rörelse* är en bok som sätter hjärnan i rörelse. Boken har ett något spretigt innehåll med sina olika perspektiv, men författargruppen har verkligen ansträngt sig för att referera till varandra, för jag har sällan läst så många inbördes hänvisningar i en antologi av det här slaget. Det är lovvärt och öppnar intresse för de kapitel man ännu inte läst och ger en påminnelse om de kapitel man redan har läst. Detta ger en tanke-mobilitet på hög nivå!

Till sist vill jag bara ställa en nyfiken och lite arg fråga till redak-

tören: Varför är litteraturlistan sorterad på efternamn, men med förnamnet först?

Anna Davidsson Bremborg

Ninna Edgardh

Gudstjänst i tiden

Gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968–2008.

Forskning för kyrkan 12. Lund: Arcus, 2010. 245 s. ISBN 978-91-88552-94-5.

Docenten i kyrkovetenskap Ninna Edgardh har med boken *Gudstjänst i tiden. Gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968-2008* presenterat en bred analys av ett antal faktorer, som kännetecknar och påverkar kyrkoförsamlingarnas gudstjänstfirande. Hennes bok har sin upprinnelse i den översyn av 1986 års kyrkohandbok som en utredningsgrupp, tillsatt 2006, har fått i uppdrag att genomföra. I sak är denna bok en forskningsrapport för denna grupp – och därmed även för kyrkostyrelsen och kyrkokansliet inför den fortsatta handläggningen av gudstjänstfrågorna.

Föreliggande bok har dock en betydligt bredare adressat. Med sitt omfattande material ger den rimligen underlag för många samtal i lokala gudstjänstgrupper och vid åtskilliga kontraktskonvent för alla dem, som antar utmaningen att reflektera över sitt lokala gudstjänstfirande i relation till sitt omkringliggande samhälle och den världsvida kyrkans liturgiskt orienterade förnyelseprocess.

Det perspektiv på 40 år som Edgardh anlägger – från Kyrkornas Världsråds generalförsamling i Uppsala 1968 och dåvarande Kyrkohandbokskommitténs inledande arbete 1969 – rymmer omfattande förändringar, vilka i sig berör både lokalförsamlingen, den enskilda människan, det specifika kyrkosamfundet och den världsvida kyrkan. Med eftertryck visar författaren på hur samhällsförändringarna kommit att påverka det lokala gudstjänstfirandet. I sak har den årliga gudstjänststatistiken sedan länge aktualiserat denna problematik. När Edgardh med hjälp av olika forskningsresultat diskuterar den innehållsliga förskjutning som ägt rum för Svenska kyrkans del – från samhällsbärande maktposition till uppgiften att stå till förfogande för

människors andliga behov – ger hon material för fördjupad reflektion om det som stundom alltför enkelt beskrivs som en pågående sekularisering men som religionssociologerna snarare tolkar som ’religiös förändring’. I fråga om den påtagliga uppslutningen vid de kyrkliga handlingarna såsom ’förtroendetillfällen’ i förhållande till deltagandet i församlingarnas huvudgudstjänster såsom ’centrala mötesplatser’ talar därför Edgardh hellre om ”gudstjänstlivets förändring än om dess nedgång”. När media utifrån redovisade förändringar fokuserar på vikande siffror och även om vissa uppgifter i sak är alarmerande (exempelvis rörande konfirmationsundervisningen), vill Edgardh utmana genom att diskutera vad som i dagens läge djupast sett är mer (mycket) respektive mindre (litet) i fråga om det aktuella gudstjänstdeltagandet.

Utifrån det liturgiska förändringsprogram som kännetecknade 1986 års kyrkohandbok – med dess fokus på lokal anpassning och variation utifrån en given, övergripande struktur – diskuterar hon gudstjänstlivets möjligheter i den tid som nu är vår. Programmatiskt summerar hon det aktuella läget under rubriken ”Gudstjänst av, med eller för församlingen”. Somligt i en sådan diskussion är med nödvändighet allmängods – annat blir just genom sina sammanfattningar tydligt och därmed utmanande på ett nytt sätt för dem som tar sig an uppgiften att verkligen arbeta med hennes bok. Ibland summerar hos sina avsnitt och kapitel med en avslutande tes, där man som läsare vill ta del av en fördjupning. Man får dock ge sig till tåls, tills man når fram till det avslutande kapitlet; där framträder kyrkovetaren och församlingsprästen mot bakgrund av sina tidigare referat och diskussioner och ger sin diskuterande tillämpning rörande gudstjänstens *causa* i en ny tid.

Med den liturgiska teologins inifrånperspektiv diskuterar där författaren hur församlingens gudstjänstfirande på ett befriande sätt uttrycker Guds förhållande till mänskligheten. Gudstjänst är ett skeende, en gåva och inte ett evenemang, ett arrangemang att ”locka ständigt nya besökare till”. Den har sitt centrum i treenig Gud och kan ”som en ikon vittna om Guds närvaro för världen”.

Med rätta konstaterar hon avslutningsvis att framställningen med sina sifferuppgifter, bilder och teser skaver mot varandra. Ingeting är

alldeles entydigt i fråga om Svenska kyrkans gudstjänstfirande utan kan snarare beskrivas som inbördes spänningar mellan olika fakta i en pågående förändringsprocess. Med sitt sociologiskt och liturgiskt präglade material har Edgardh med denna forskningsrapport givit inte bara kyrkokansliet utan också församlingarna i X-stad och Y-by en viktig inspirationsbok i deras samtal om hur deras framtida gudstjänstliv skall gestaltas.

Önskemål om en fördjupad diskussion av enskildheter kan naturligtvis framställas mot bakgrund av det koncentrerade material, som läsaren här får ta del av. När författaren noterar bredden av Svenska kyrkans gudstjänstutbud och att därmed gudstjänstfirandet inte med nödvändighet är bundet till söndagen, hade det i och för sig funnits anledning för henne att diskutera vad just söndagen betyder som den särskilda gudstjänstdagen – den första veckodagen, Kristi uppståndelses dag; det på sitt sätt utmanande är ju att det är i söndagens huvudgudstjänst som de många i territorialförsamlingen möts av kallelsen att bli en gudstjänstfirande församlingsgemenskap. På liknande sätt kunde diskussionen om ikonerna som andaktsbild i kyrkorummet ha fördjupats till ett samtal om vad ikonerna betyder som ekumenisk hälsning för dem som kommit till vårt land med sina särskilda traditioner i bagaget. Likaså kunde förhållandet mellan de nya gudstjänstformerna och det traditionellt inrättade kyrkorummet ha problematiserats mer än vad som här sker. I en forskningsrapport, som denna bok ju i sig är, hade det också varit nyttigt med en diskussion – hur svårfångad den än är – om vad som, ett stycke in på 2000-talet, kan tänkas känneteckna en kyrkohandbok såsom sammanfattande uttryck för vad Svenska kyrkan är i fråga om tro, bekännelse och lära; ju mer av liturgisk 'hemslöjd' som växer fram också i fråga om huvudgudstjänsten, av allt att döma utifrån tesen om lokal anpassning och variation, desto mer angelägen blir en sådan diskussion.

Uppenbart är dock att det breda materialet någonstans måste få sin begränsning. Därför är dessa önskemål om fördjupning och fortsatt samtal snarare ett tecken på den process, som denna generösa och väl genomarbetade bok i sig aktualiserar!

Gunnar Weman

Lilly-Anne Østtveit Elgvin
Lars Levi Læstadius' spiritualitet

Bibliotheca theologiae practicae 88. Skellefteå: Artos & Norma, 2010. 491 s. ISBN 978-91-7580-486-6.

Intresset för samisk kultur, språk, folklig tradition och religion på dess egna villkor gör sig gällande på olika områden. Mindre känt och dokumenterat har det varit att denna kultur utgör en viktig förutsättning för Lars Levi Læstadius' predikosätt och därmed en viktig faktor för att förstå vad som gav hans predikningar dess särpräglade innehåll och form.

Detta är i varje fall Lilly-Anne Østtveit Elgvins tolkning. I sin abstract skriver hon: "As a whole, the study shows that Sámi culture was more important for Læstadius' spirituality than has hitherto been acknowledged". Författaren tillägnar sin avhandling "samiske venner og venner av samene".

Lars Levi Læstadius representerade emellertid mycket mer än så: "Moreover that the imagery of his sermon is not a poetic or sentimental expression, but in which both biblical theology and mystical experience are involved".

Huvudmaterial i avhandlingen är predikningar. Författaren vidgar emellertid sin forskningsstrategi utöver traditionella homiletiska angreppssätt till en undersökning om Læstadius spiritualitet. Därför är definitionen av spiritualitet viktig: "en spiritualitet tar form og får sin unike karakter gjennom samspillet mellom to dimensjoner som er oløselig sammenføyd. På den ene siden et idealbilde av det kristne livet, slik det er innbygd i et nettverk av forestillinger om Gud, mennesket, verden og kirken, og på den andre siden realiseringen av dette idealet i daglig liv og fromhetsliv" (s. 26).

En sådan definition leder till att "undersøkelsen preges av et metodemangfold som er nødvendig på grunn av problemstillingen og kompleksiteten i materialet" (s. 33). Dispositionen är ändå tydlig och välmotiverad. I undersökningens del I behandlas "spiritualitetens biografiske forutsetninger". Här belyses "Læstadius' åndelige selvbiografi". Tyngdpunkten ligger på Læstadius möte med same-/lappflickan Maria och vilka konsekvenser detta fick för Læstadius' gudsbild. Del

II behandlar ”språk, stil og bibeltolkning” där frågor om språkstil och flerspråkighet, retorisk stil och – inte minst – bibeltolkning, tolkningsprinciper och Læstadius’ exeges behandlas. Författaren har därmed lagt en solid grund för det som är undersökningens huvuddelar: del III som behandlar metaforens roll i Læstadius’ predikningar som ett utflöde ur hans spiritualitet och del IV, där frågor om ”kirken, embetet og sakramentene (dåpen, nattvarden)” behandlas utifrån Læstadius spiritualteologiska utgångspunkter. Avhandlingen summeras i en del V, där Læstadius’ ”metaforiske univers” tydliggörs: ”ydmykhetens ideal, språket og spiritualiteten, forelder-metaforens betydning”.

Men innan dessa sammanfattande drag lyfts fram har forskaren (och läsaren) haft en lång väg att vandra. Författaren måste givet sin utgångspunkt hämta in teorier och forskning från skilda vetenskapsgrenar. Med imponerande konsekvens söker hon sig till tolknings-teorier från fornkyrkan, till kunskaps-sociologisk teori från Berger & Luckmann, särskilt deras teori om ett ”symboliskt universum”. Hon anknyter till retorik och mystik. Namnkunniga personer har måst inkallas för att i förberedande seminarier diskutera förutsättningarna för undersökningen: Alf Härdelin, Birgit Stolt, Owe Wikström, Folke T. Olofsson, Kjell Blücker, Harald Gaski (s. 5f). Det säger något om bredden i undersökningen.

Bredden utesluter inte att undersökningen har ett fokus: ”Forskningsoppgaven kan [...] preciseres til å forstå Læstadius’ spiritualitet med hans metaforiske univers som ingang” (s. 32).

För att rätt förstå och tolka detta ”metaforiske universum” krävs att vissa förutsättningar klagörs: det handlar om Læstadius person och upplevelsen 1844. Det handlar vidare om vilka analytiska redskap som kan hämtas från litterär, lingvistisk och teologisk vetenskapsmetod (s. 33).

Ett grundläggande viktigt begrepp – eller hellre vetenskapsmetodiskt angreppssätt – är ”samspillskonstellasjon”. Med detta menas ”en enhet bestående av evangeliens Jesus-skikkelse eller en gudsmetafor samt ulike metaforiske rollemoedeller, som ingår i et samspill med hverandre” (s. 197). Både i ett spiritualitets- och i ett homiletiskt perspektiv är principen om ”samspillskonstellasjon” viktig; inte bara

för analysen av Læstadius' predikningar utan också för diskussionen kring predikans möjligheter i ett vidare- och nutidsperspektiv.

På basis av olika analyser främst av var 10:e predikan i den finska samlingen Saarnat 1–3 kommer författaren fram till att de viktigaste samspelskonstellationerna i materialet är Frälsaren, ”Taivaallinen Vanhin” (”Den Himmelske Forelder”), Herden och Ljuset. Dessa samspelskonstellationer fördjupar författaren i avdelning III. Författaren har också undersökt förekomsten av gudsmetaforer i samspelskonstellationerna. Här blir resultatet att ”Konge” och ”Korsbærer” är mest använda gudsmetaforer.

Inom ramen för denna recension kan inte allt detta presenteras. En måste väljas. ”Den himmelske Forelder” (”Taivallinen Vanhin”) är Læstadius' mest centrala gudsmetafor (s. 241). Taivaallinen Vanhin förekommer i predikningarna främst efter 1845, dvs. efter det avgörande mötet med Maria 1844. Författaren genomför en bred analys av metaforens roll i predikningarna. Hon finner att samspelkonstellationen utmärks av koncentration på många teman: Skapare, Försonare, Som en mor, Som en far. Bakom dessa teman ligger utförliga analyser, t.ex. s. 243ff.

Ett viktigt drag i gudsbildsmetaforen är ”Skapermordet” / ”Foreldremordet”. Læstadius predikar: ”Om jordiske foreldre får lide for sine ugudelige barns skyld, er det rett og rimelig, for syndens rot kommer fra dem. Men når nå Gud og Skaperen selv har fått lide for sine ugudelige barns skyld, er det den største urett som har skjedd i verden” (s. 251). Författarens analys av ”lignelsene om 'Foreldermordet'” är att Læstadius därmed skapar en ”tidsoverskridende typologi”. ’Typer’ fra tre forskjellige virkeligheter i tid og rom sammanføyes: det gamle Israels virkelighet, Jesu tids virkelighet og lytternes egen, for så å føres inn i det eskatologiske. Lignelserne som er preget av pathos appellerer åpenlyst til følelser” (s. 257).

Här antyds inte bara en del av Læstadius' spiritualitet. Här kan man också läsa in vad som behöver vara karakteristiskt för en kristen predikan i dag: arvet från Gamla testamentet, från Nya testamentet och lyssnarna, allt med sikte på det eskatologiska och formulerat med engagemang. Författaren talar om ett teleskopiskt perspektiv: dåtid – nutid – framtid.

Under rubriken ”Som en mor” behandlas bl.a. den i Sverige också använda gudsmetaforen: hönan som samlar sina kycklingar. Hönan är en förebild, hennes ”hjerter er rent”. Hon kallar på sina kycklingar med en röst som avspeglar både kärlek, fruktan och varning, allt efter situationen (s. 260). Under rubriken ”Som en far” beskrivs hur fadern sörjer för sina barn, ibland till priset av stora uppoffringar. På samma sätt sörjer ”den himmelske forelder” för sina barn.

Centralt i gudsmetaforen står föräldrahjärtat. Læstadius utlägger det så: ”Jeg hører at Foreldrehjertet savner deg, du ulykkelige stakkar som rømte fra Farshuset for å forspille og sløse bort din eiendom med horer i et fremmed land. Jeg hører at Foreldrehjertet savner deg, og at han slakter gjøkalkven for din skyld og gjør festklærne klare fordi den bortkomne sønnen kommer” (s. 265). Här framträder samspelet mellan Gamla och Nya testamentet samt åhörarna, förenade i dåtid, nutid och framtid. Gud glömmer inte sina skapade barn.

Karakteristiskt för Læstadius’ gudsbild är att han kan se Gud både som mor och far, som kvinna och man. På sin dödsbädd hade han en syn: ”En skön kvinna var här, Frälsaren kommer med blottade bröst att hämta mig. Nu kommer gäster från himmelen för att taga mig bort!” (s. 267). För Læstadius knyter föräldrametaforen samman Skaparen och Frälsaren, far och mor (s. 274). Inget tyder enligt avhandlingsförfattaren på att någon vid Læstadius’ dödsbädd tog anstöt. Synen var en naturlig del av Læstadius’ spiritualitet. Den bar, menar författaren, ”like inn i døden” (s. 268).

Vad är då kyrkan för Læstadius, analyserad i forskarens perspektiv? Hans kyrkoupfattning är en konsekvens av den centrala gudsmetaforen ”Taivallinen Vanhin”. I predikandet om kyrkan står ”fårahuset” centralt. Andra metaforer är åkern, vingården och noten med fiskarna. Författaren koncentrerar sin analys på metaforen ”fårahuset”. Læstadius använder fåren och fårahuset hellre än renarna (s. 325). På så sätt får han möjlighet att anknyta till det bibliska talet om fåren och getterna. Här möter i analysen många exempel på Læstadius’ drastiska predikospråk: getterna har dålig lukt eftersom de äter all slags mat och därför kan Herden inte tåla dem, getterna stångar fåren (s. 328).

Att får och getter inte får samma kost gäller också i trons och pre-

dikans värld (s. 332). Ett problem för Læstadius var att ge fåren rätt mat trots att ”tyvgeiter” tagit sig in en annan väg än den Herden lett fåren in igenom (s. 328). Læstadius kunde använda ”förtäckta ord” – inte otroligt en gammal samisk strategi (s. 334f). När Læstadius började hålla särskilda kvällsgudstjänster för ”väckta” enligt biskopens förordning efter klagomål på Læstadius drastiska predikosätt blev möjligheten till klarspråk större. Læstadius riktade skarp kritik mot kyrkan: ”Han ser den som en mor som har kastat fra seg sine egne barn, de ’vakte’” (s. 333). Læstadius kritik av kyrkan var en kritik ”innenfra”. Den handlar om ”hjärtat” (s. 335), om död eller levande tro.

Författaren avslutar sin sammanfattning av Læstadius’ spiritualitet med att påpeka att ”samisk oral kultur er en viktig faktor bak Læstadius’ typologisk bibeltolkende teologi og hans naivistiskt pregede metaforikk”. ”Læstadius’ billedrike prekenspråk har en større dybde enn hittil erkjent. Når billedspråket tolkes sakssvarende, avdekkes både en teologi og en spiritualitet som er særegen i forhold til det typiske på 1800-tallet”(s. 442).

Men avhandlingen ger självfallet mer än så. Som jag antytt tidigare erbjuder avhandlingen många utgångspunkter för en diskussion kring homiletiska strategier idag. Den visar att homiletisk teori inte kan bortse från dåtid, nutid och framtid, varken teologiskt, språkligt eller kommunikatoriskt. På så sätt får avhandlingen ett ytterligare värde utöver det som författaren själv tillmäter den: att ge en utförlig bild av Læstadius spiritualitet.

Avhandlingen kan uppfattas som tung att läsa med sina många begrepp, teoriansknytningar och detaljerade analyser. Det ger den emellertid ett värde för framtiden. Inte otroligt kan frågan om Læstadius spiritualitet ha fått den belysning som är möjligt att ge i varje fall från predikohorisont. En motiverad tanke inställer sig dock: är predikomaterialet det enda som belyser bredden och djupet i Læstadius spiritualitet? Vad betydde hans breda och omfattande kontakter och intressen vid sidan om predikandet för hans spiritualitet?

Sven-Åke Selander

Sven Arne Flodell (red.)

Vivi-Ann Grönqvist

Ett liv i tjänst för kyrkan.

Stockholm: Stiftelsen Sverige och kristen tro, 2010. ISBN 978-91-633-392-7.

Vivi-Ann Grönqvist: ett liv i tjänst för kyrkan är en fest- och vänskrift till Vivi-Ann Grönqvist med anledning av hennes 80-årsdag. Sven Arne Flodell, bokens redaktör och tidigare sekreterare i Stiftelsen Sverige och kristen tro, på denna post efterträdd av Vivi-Ann Grönqvist 1997, framhåller i förordet vikten av personhistoria: ”Det är människor som står bakom idéer och övertygelser”. Ambitionen att skriva personhistoria är förankrad i styrelsen för Stiftelsen Sverige och Kristen tro och har de senaste åren kommit till uttryck genom utgivna verk om bland annat Manfred Björkquist och Gunnar Rosendal. Sven-Erik Brodd – en av bokens medförfattare samt ordförande i stiftelsen – uttrycker i sin artikel att ”personhistoria är något ganska eftersatt”. Hans artikel är en kronologisk kartläggning av sekreteraruppdraget i styrelsen för stiftelsen liksom en beskrivning av arbetsgemenskapen inom densamma. Ett vetenskapligt intressant perspektiv vad gäller denna bok är att den utgör ett exempel på hur företrädare för en organisation skriver sin egen historia.

Sven Arne Flodell påpekar i inledningen risken att personhistoria, istället för att bli realistisk, fungerar romantiserande. Han nämner emellertid ingenting om risken med själva urvalsprocessen. Vilka personer väljer man att studera och varför? När det gäller ideologiskt färgade sammanhang finns här all anledning att vara kritiskt observant: Vad tjänar historieskrivningen för syfte? Är syftet att bekräfta och legitimera den gällande ideologin inom diskursen eller vill den fritt och förutsättningslöst öka kunskapen om ett historiskt skeende?

Ett centralt tema i boken är att genom Vivi-Ann Grönqvist spegla utvecklingen av nationell och internationell diakoni liksom att belysa utvecklingen av och idén bakom ett diakonat i Svenska kyrkan. Sven-Erik Brodd konstaterar att stiftelsen inte sedan Ernst Lönegren på 1930-talet haft en framträdande företrädare för diakonin. På detta sätt kan personhistoria vara relevant. Bokens vetenskapliga anspråk är inte tydligt. Min uppfattning är att det skiftar beroende på författare

och tema. Till exempel har Anders Bäckströms artikel om utvecklingen av den forskning om diakoni som inleddes vid Samariterhemmet under den tid Vivi-Ann Grönqvist var direktor (1985-1995) en tydligt vetenskaplig karaktär medan andra kapitel mer fungerar anekdotiskt och/eller deskriptivt biografiskt.

Det material som är utgångspunkt för boken är nio inspelade intervjuer med Vivi-Ann Grönqvist samt texter författade av henne själv. Utöver redaktören medverkar hon själv liksom personer som på olika sätt arbetat med och nära henne: Anders Alberius, Kerstin Berglund, Sven-Erik Brodd, Anders Bäckström, Ronald Henriksson, Anna-Greta Norén och Björn Ryman. Läsaren får följa Vivi-Ann Grönqvist genom yrkesliv och frivilligengagemang – från lärarutbildning till arbete inom och för kyrkans ungdomsarbete, lärartjänst, studierektor, arbete som ansvarig för givarfrågor på Lutherhjälpen och direktor vid Samariterhemmet. Hennes engagemang för mission, bibelfrågor, liturgiska och kyrkliga frågor tar sig uttryck i ledande uppdrag inom Kvinnor för mission, Svenska Bibelsällskapet, Societas Sanctæ Birgittæ och Stiftelsen Sverige och Kristen tro. Hon vigdes till diakon i samband med att hon tillträdde som direktor för Samariterhemmet. Vivi-Ann Grönqvists egna reflektioner runt diakonatet och diakonins roll i samhälle och kyrka ges i boken en betydande plats. Hennes biografi innehåller också ett äktenskap med kyrkoherden Eric Grönqvist.

Boken förmedlar en bild av en aktiv och engagerad person och det är uppenbart att Vivi-Ann Grönqvist har och har haft en mycket stor betydelse för de sammanhang hon verkat i. Boken vittnar om ett kompetent, produktivt, aktivt och glatt(!) yrkesliv. I boken lyfts fram hur hennes positiva personlighet har varit uppbygglig för andra människor. Hon har levt sitt liv i kyrkan och för kyrkan och funnit sig hemma. Inför detta uttrycker hon stor tacksamhet och ödmjukhet. Hennes allsidighet som person och drivande förmåga framgår.

Men för att bokens skulle fungera som historieskrivning på ett djupare plan, kasta ljus över historiska utvecklingsskeenden, hade krävts att de uppfattningar som presenteras (utöver biografiska fakta) på ett annat sätt än vad som föreligger hade satts i relation till övriga rörel-

ser, riktningar och diskussionslinjer i 1900-talets svenska kyrkohistoria. I boken saknas till exempel helt en diskussion om genus. Denna fråga har som bekant på ett grundläggande sätt fått konsekvenser för diskussionen inom Svenska kyrkan under 1900-talet. Ämbetsfrågan har varit och är föremål för laddad debatt. En viktig bakgrund till diskussionerna om att införliva diakonatet i kyrkans vigningstjänst var behovet att skapa en plats för kvinnor i församlingsarbete, vilket framgår i en nyligen genomförd kartläggning av diakonidebatten i Svenska kyrkan (Levenskog 2009). Det finns alltså ett samband mellan kvinnors förändrade villkor och frågan om diakonatet som kyrklig tjänst.

Vidare finns det en nära koppling mellan diakoni och uppfattningen att kvinnor är särskilt lämpade för omvårdande uppgifter. Enligt studien *Welfare and Religion in 21st Century Europe: Volume 1* (Berlington 2010) utförs kyrkligt välfärdsarbete i Europa i huvudsak av kvinnor. Studien visar att kyrkliga företrädare och representanter i hög grad ser detta som naturligt, eftersom kvinnor har en naturlig fallenhet för vårdande omsorgsarbete. När institutionsdiakonin etablerades i Sverige i mitten av 1800-talet motiverades detta ur genusperspektiv på samma sätt: kvinnors naturliga fallenhet för omsorg kunde användas i kristendomens tjänst – också utanför hemmet. En fördjupad historisk förståelse av diakoni och diakonat kräver ett genusperspektiv. Fest- och vänskriften till Vivi-Ann Grönqvist hjälper inte upp situationen på detta område. Snarare är den – okommenterat – uttryck för en viss konfessionell grundhållning inom Svenska kyrkan: den i någon mening högkyrkliga uppfattningen som historiskt – och även i hög grad i nutid – har som teologisk konsekvens att kvinnor har en plats i kyrkans ämbete som diakoner, inte som präster. Oproblematiserat tjänar Vivi-Anne Grönqvist i framställningen genom sin person som legitimerande för en sådan grundsyn på diakoni och kvinnors roll i kyrkan. Ett ärende som går långt utöver såväl vänskriftens som venskapsambitioner.

Hur vanligt är det att personhistoria fungerar som mer eller mindre medveten apologi? Under de senaste åren har ett flertal biografiska verk utkommit om bl.a. Gunnar Rosendal, Manfred Björkqvist, Bo

Giertz och Yngve Brilioth, personligheter som på ett i hög grad mytologiserande sätt fått tjäna som historiska idealtyper för en – åtminstone ur en vidare samhällssynpunkt – konservativ kristendomstolkning som legat nära den författarna själva företräder. En intressant fråga när man vetenskapligt närmar sig den typ av litteratur som den aktuella boken exemplifierar är vilken gemensam ideologisk nämnare den har och hur en sådan utvecklas i de relativt små kretsar som producerar den kyrkliga historieskrivningen. Här finns ett intressant och obearbetat forskningsområde som handlar om att analysera den kyrkliga historieförmedlingen med dess myter, hjältar och antihjältar på liknande sätt som skett när det till exempel gäller politisk historieskrivning.

Min läsning präglas å ena sidan av att jag lever mig in i och gläds åt det meningsfulla och dynamiska yrkesliv som presenteras. Å andra sidan blir jag oavbrutet påmind om vilken roll frågan om manligt och kvinnligt har spelat och spelar i den svenska moderna kyrkohistorien liksom betydelsen av vilka som skriver den.

Elisabeth Christiansson

Johnny Hagberg (red.)

Horae de Domina = Vår Frus tider

Studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495.

Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie 36; Linköpings stiftshistoriska sällskaps skriftserie 4. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2008. 322 s.

ISBN 78-91-976688-8-0 (inb).

Bland de många böcker som har utgetts av Skara stiftshistoriska sällskap under de senaste åren finns också *Horae de domina*, ”Vår Frus tider” redigerad av Johnny Hagberg. Det är en senmedeltida bönbok av ett särskilt slag, välkänt i Europa, som bygger på tidegården men är utvidgad med andra böner. På engelska säger man *Book of Hours*, och ibland finner man på svenska ordet ”tidebok” (väl att skilja från ”tidegårdsbok”), en praktisk term som skiljer dem från andra bönböcker. Som väntat har det blivit en vackert producerad volym med faksimiltryck av originalet, transkription och översättning.

Horae de domina har överlevt i ett enda exemplar som bevaras i Uppsala Universitetsbibliotek. Bokens mått är 10x14,7 centimeter (liten oktav). Den omfattar 156 sidor, den är tryckt på pergament och är inbunden i ett enkelt band. 20 sidor i boken (6 sidor i början och 14 i slutet) saknar tryckt text, och där finns i stället handskrivna böner. I bokens pärm finns ett hål som visar att den har varit fästad vid en kedja, kanske till en läspulpet. Också små och enkla böcker var dyrbarheter för de flesta.

På försättsbladet står angivet med handskrift: *Ora de Domina ecclesie Linckopencis et [S]carencis bene correcte* ("Vår Frus tider som tillhör kyrkan i Linköping och Skara, väl korrigerade"). Boken sägs alltså vara avsedd att brukas i Linköpings och Skara stift, men detta är som sagt en handskreven anteckning. Inga illuminationer finns, men en del av anfangerna, också i den tryckta texten, är handkolorerade eller helt utförda för hand. Boken saknar kolofon och har alltså inga uppgifter om utgivare och tryckning.

I boken ingår en rad kommenterande bidrag av olika författare:

Ingela Hedström ger en värdefull presentation av tidebokens genre och av de tideböcker, tryckta och handskrivna, som finns bevarade från Sveriges medeltid. På en punkt avviker hennes bedömning från min. Hon menar att denna tidebok inte bara är tryckt i Vadstena kloster utan att den också är avsedd för nunnornas andaktsliv. Som jag kommer att visa är den snarare en beställning från biskopen av Linköping, men är troligen tryckt i Vadstena. Naturligtvis kan boken också ha använts i Vadstena kloster, men det tycks mig inte vara dess huvudsyfte.

Fredrik Vahlquist ger en värdefull redogörelse för bokens tillkomst och de olika boktryckarna i Norden. Att det bevarade exemplaret skulle ha kommit från Vadstena klosterbibliotek är däremot knappast riktigt. Som vi skall se har anteckningarna i boken gjorts inför tryckningen av ny upplaga 1514, och beställningen gjordes sannolikt av biskop Hans Brask. Sannolikt har detta exemplar av boken tillhört Linköpings stift.

Alf Hårdelin berättar om Kristus och Marias roll i birgittinskt andaktsliv. Artikeln är som vanligt välskriven men enligt min mening är den inte relevant just här, för boken tillhör inte klosterlitteraturen och

har inga specifikt birgittinska drag. Detta blir särskilt tydligt om man jämför ”Vår Frus tider” med två handskrivna bönböcker från Vadstena kloster som har tillhört nunnan Birgitta Andersdotter och som bör ha tillkommit mellan åren 1518 och 1532. De har ett helt annat innehåll och präglas bland annat av en intensiv blods- och sårmyстик som inte har någon som helst motsvarighet i ”Vår Frus tider”. (Se Eva Lindqvist Sandgren, ”Birgitta Andersdotters bönbok”, *Signum* 2011 nr 2, som behandlar båda bönböckerna.)

Håkan Hallbergs lilla bidrag (två och en halv sida) om förhållandet mellan tryck och handskrift visar en kunnighet och precision som är föredömlig. Man skulle gärna se hans metod tillämpad på ett större material.

Enligt min mening är boken alltså tryckt i Vadstena men inte för klostrets behov utan beställd för Linköpings stift. Den har ingen birgittinsk karaktär men tillhör den vidare genre av tideböcker som spreds över Europa vid denna tid. År 1492 hade *Breviarium Lincopense* tryckts i Nürnberg med företal av biskop Henrik Tidemannson och anpassad efter stiftets behov. Denna gång har han vänt sig till det nystartade Vadstenatryckeriet för att anskaffa tideböcker till stiftet.

Det blev från den här tiden vanligt att stiftet beställde tryckta upplagor av böcker. En anteckning på tidebokens försättsblad säger som nämnt att den har varit knuten till Linköpings och Skara stift. Att Birgitta och Katarina står upptagna i bokens allhelgonalitanian tyder på samhörighet med Linköpings stift. Å andra sidan saknas Skaras stiftshelgon Brynolf i litanian. Hans namn finns tillagt handskrivet längst ner på sidan (s 184), och anteckningen har gjorts inför tryckningen av den andra upplagan 1514 (se nedan). Att *Sancte Nicolae* skulle syfta på Nicolaus Hermann, som föreslås i en fotnot (s 185), är inte sannolikt; han saligförklarades inte förrän 1497. Dessutom skulle det ha markerats vilken Nicolaus som avses, på samma sätt som Katarina i litanian kallas *Katerina Swecie*.

Bokens centrala del, ”Vår frus tider”, innehåller åtta tideböner för en dag. Till detta kommer korta utdrag ur två andra officier, ett till den Helige Ande och ett till det heliga Korset. ”Vår Frus tider” består till stor del av psaltarpсалmer, men där ingår också många längre och

kortare böner. Psaltardominansen förstärks av att boken innehåller dels de sju botpsalmerna (Ps 6, 31, 37, 50, 101, 129 och 142 enligt vår räkning), dels dödsofficiets vesper och vigilia med dess psalmer. På de handskrivna bladen i inledningen finner man tio psalmer som Jesus enligt en augustinsk tradition skall ha framsagt på korset. Förutom dessa mestadels bibliska texter innehåller boken också den nämnda allhelgonalitanian med en rad helgon som vördades i Sverige: Sigfrid, Ansgar, David, Birgitta och till sist Katarina. Allt detta ansluter till tideböckernas varierande tradition.

Som Isak Collijn har påpekat härrör bokens typer från tre lübeckska tryckare: den kände Bartholomeus Ghotan och två andra, Matthaëus Brandis och Lucas Brandis. 1491–92 vistades två Vadstenabröder i Lübeck, Petrus Ingemari och Gerhardus, för att biträda vid tryckningen av Birgittas Uppenbarelser hos Bartholomeus Ghotan. Det sannolika är, som han också menar, att typerna har inköpts av dem från olika tryckare i Lübeck, och dessa har sedan använts i Vadstenatryckeriet.

En ny upplaga trycktes hos Melchior Lotter i Leipzig 1514. Också denna upplaga finns bevarad i ett enda exemplar. Där står det nu tydligt angivet i tryck att boken är avsedd för Linköpings och Skara stift, och Brynolfs namn har införts i litanian. Vad som i den första upplagan var anteckningar har nu blivit tryckt text. Som Håkan Hallberg visar (s 80–82) har man vid tryckningen haft den första tideboken som sin direkta förlaga. Anteckningen på titelbladet om bokens stiftsanknytning (*bene correcte!*) och andra markeringar med rättelser är avsedda att föras in i den nya upplagan. (Därmed inte sagt att just vårt exemplar har varit förlaga.) Det är inte oväsentligt att Leipzigupplagan tillkom under den tid då Hans Brask var biskop av Linköping. Han var en flitig bokutgivare som också lät trycka böcker utomlands för stiftets bruk (jfr Per Stobaeus, *Hans Brask*, Artos 2008, s 130f), och man kan anta att han beställare. Men hur kommer då Skara in i bilden? Biskopen av Skara, Vincent Henningsson, har tydligen velat lansera boken också i sitt stift, och de båda stiftet har då delat på tryckkostnaderna. Trots att språket var latin bör syftet med utgivningen ha varit att ge en större krets tillgång till bönböcker. Man kan främst tänka på domskolornas djäknar.

Leipzigupplagan skiljer sig från sin förlaga genom att den inleds med en kalender och därefter med Johannesprologen, ett par vanliga inslag i tideböckerna. De saknas i den äldre tideboken, men som vi har sett är de sex första bladen i den otruckyta, och där kunde finnas plats för bådadera. Man kan anta att de har stått handskrivna på dessa sidor i Leipzigupplagans förlaga, och kan ha tagits över från någon annan tidebok. I kalendern får Birgitta inte mindre än fyra minnesdagar: 28 maj (translationsdagen), 23 juli, 7 oktober och 14 oktober (oktavdagen), något som visar hennes framskjutna roll i stiftsliturgin. Litanian har också utvidgats med flera helgon. Här står nu de heliga kungarna Erik, Olav och Knut, vidare Henrik, Eskil, Botvid, Sigfrid, Ansgar, Brynolf, David, Birgitta och Katarina.

Samma år (1514) trycktes en dansk tidebok, "Vår Frue Tider", av Josse Badius Ascentius i Paris (bevarad i två exemplar). Medan den svenska tideboken alltjämt var på latin är denna på danska. Den är utgiven av Christiern Pedersen som var kanik i Lunds domkapitel och en flitig författare och översättare. Biskop Brask nämnde boken som en förebild, och kanske hade han tänkt trycka en tidebok på svenska. Det blev i så fall aldrig av, för alla kända tideböcker som har tryckts i Sverige före reformationen är på latin. Christiern Pedersens tidebok trycktes om redan 1517, denna gång av Melchior Lotter i Leipzig, densamme som tryckte andra upplagan av den svenska tideboken. Det är en intressant tanke att Linköping och Lund kan ha haft kontakter i denna fråga. 1517 års upplaga innehåller en kalender, Vor Froe Tider, de sju botpsalmerna, en litania, vigilia ur dödsofficiet och ett antal böner, allt sådant som vi känner från de svenska tideböckerna.

1525 trycktes ännu en tidebok i Uppsala, också den på latin. Tryckare var Georg Richtolff som just hade börjat sin verksamhet där. Boken ansluter nära till Leipzigupplagan men är inte identisk med den. Enligt Collijn finns där drag som anknyter till Uppsala ärkestifts tradition. I litanian förekommer i varje fall ett uppländskt lokalhelgon, Sankte Karlung, knuten till nuvarande socknen Söderby-Karl i Roslagen. Också Strängnäshelgonen Eskil och David finns nämnda.

De olika tideböckerna som vi sett här är exempel på en vida spridd bönbokslitteratur som också fick nedslag i Norden ända fram till

reformationen. De hade sitt ursprung i klostrens tidegård eller snarare i de extra böner som munkar och nunnor från 1200-talet ansågs förpliktade att läsa privat mellan bönetiderna. De fick sedan spridning utanför klostren, ofta förmedlade av mendikanter och särskilt av franciskanerna. Tideböckerna nådde en oanad popularitet. De var framför allt avsedda för enskild läsning, de gjordes nästan alltid i litet format och var lätta att bära med sig. Innehållet kunde variera en hel del efter beställarens önskemål men följer i grunden samma mönster. Kärnan i dem var vanligen "Vår Frus tider", en förkortad tidegård för Mariadagar, och till den slöt sig andra psaltarpsalmer och böner som vi redan har sett många exempel på.

Centra för massproduktion av tideböcker var bland annat Paris och de belgiska städerna Gent och Brugge. Så länge som språket i böckerna var latin kunde de lätt spridas över Europas gränser. De fick också användning bland lekfolket som för första gången började använda skrivna bönböcker. Att kalla dem för folklig litteratur vore säkert att gå för långt. De tidigare böckerna fordrade åtminstone elementära kunskaper i kyrkolatin, och även sedan man börjat översätta dem till folkspråken (som i Danmark) var läskunnigheten bristfällig. Det var inte heller var och en som hade råd att skaffa sig en sådan bok. De mest kända, som ofta finns återgivna i olika bildverk, är utsocht illuminerade och har naturligtvis varit förbehållna kungligheter och den högre aristokratin. Men med tiden följde en produktion av billigare tideböcker, särskilt när boktryckarkonsten tog över. Vi får räkna med att borgarklassen vid medeltidens slut inte bara kände till tideböckerna utan också tog intryck av deras spiritualitet.

I europeiskt perspektiv tycks det som om ägarna till tideböcker oftare var kvinnor än män. Det var vanligt att en brud fick en sådan bok i bröllopsgåva liksom senare tiders utsirade brudpsalmböcker i Sverige. Den kunde sedan gå i arv i familjen och förses med privata anteckningar liksom våra familjebiblar. Inte minst vittnar tideböckerna om kvinnors läskunnighet och kunskaper i latin, något som ofta varit underskattat. Tideboken blev rent av ett kvinnligt attribut, och i renässansens porträttkonst återgavs en aristokratisk dam gärna med en uppslagen bönbok i handen som tecken på sin fromhet och

bildning. Också jungfru Maria återges ofta läsande ur en bok, särskilt i bebådelsescenen och på de bilder där hennes mor, Sankta Anna, lär henne läsa. Något ligger säkert i påståendet att de privata tideböckerna var första steget mot en religiös individualism, där den enskilda läsningen och andakten fick en lika viktig eller rent av viktigare plats än församlingens gemensamma gudstjänst. För de icke läskunniga blev rosenkransläsningen det vanliga alternativet och kunde utövas både enskilt och i grupp. I Sverige slog den igenom ganska sent, kanske omkring år 1500.

För den som vill se tideböckerna i en vidare kontext är det värt att ta del av Eamon Duffy, *Marking the Hours: English People and Their Prayers 1240–1570*, Yale University Press 2006. Den behandlar till stor del illuminationerna (vackert reproducerade), och tideböckernas historia förs fram hela reformationstiden igenom, men här finns mycket som är av direkt intresse i vårt sammanhang.

De svenska och danska tideböckerna vore värda en mer ingående undersökning: varifrån de har hämtat sitt innehåll, vilka utländska kontakter de ger besked om och hur de eventuellt har anpassats till inhemska kyrkliga traditioner. (Jag har inte undersökt om det också finns tideböcker från Norge och Finland tryckta före reformationens tid.) Inte minst kan tideböckerna ge en antydning om den lekmanafromhet som har funnits i Norden vid medeltidens slut.

Per Beskow

Litteratur: Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, Uppsala 1934–1938; Lauritz Nielsen, *Dansk bibliografi 1482–1550*, Köpenhamn 1919; *Vor Frue Tider* (= Christiern Pedersens Danske Skrifter 2), Köpenhamn 1851.

Sven Hellström (red.)

Nytt ljus över Askeby kloster

Linköpings stiftshistoriska sällskaps skriftserie 7. Askeby, 2010. 134 s.

ISBN 978-91-633-6230-9 (inb).

I samband med cisterciensordens 900-årsjubileum väcktes i Askeby i Östergötland ett intresse för det kloster som en gång legat på denna ort. Arbetsgrupper sattes samman och så småningom bildades även Föreningen Askeby kloster. I denna har inte minst ett innovativt arbete pågått med att använda modern interaktiv visualiseringsteknik för att kunna sprida kunskap om det medeltida klostret och dess klostermiljö. En av de drivande krafterna i detta arbete har varit förre universitetslektorn i historia vid Linköpings universitet Sven Hellström. Det är samme Hellström som är redaktör för den nu föreliggande mycket rikt illustrerade och samtidigt informativa volymen om det forna men nu helt föröddas nunneklostret i Askeby. Den kvarvarande kyrkobyggnaden vittnar dock genom arkitektur och inventarier om svunna storhetstider.

Volymen är rubrikmässigt indelad i tre huvuddelar med mycket olika omfång. De flesta kapitlen har noter och/eller litteraturförteckning samlade sist i boken under rubriken ”Referenser” (s. 129–134).

Den första huvuddelen har rubriken ”Kloster och kyrka” och innehåller sex kapitel (s. 7–70), tre mer allmänorienterande och tre om senmedeltida inventarier i kyrkorummet – dock inte placerade i denna kanske naturliga tvådelade ordning.

Historieprofessor Dag Lindström inleder med ett kort kapitel om ”Sverige på 1400-talet”. Han nämner bland annat Kalmarunionen och Engelbrektupproret, och att Askeby klosterkyrka återinvigdes under unionskungen Kristoffer av Bayerns regim (1441–1448), som var en relativt lugn period under ett i annars i många avseenden oroligt sekel. Vidare poängterar han att det inte var individen som stod i centrum, utan kollektivet: alla hade sin plats och sin uppgift i den organiska helhet som utgjorde samhällsgemenskapen och bestod av tre huvudgrupper: *oratores* (bedjare), *bellatores* (krigare) och *laboratores* (arbetare). Även om denna ordning ”bejakade olikhet och hierarki”, noteras Lindström mycket riktigt att den svenska allmogen vid en

europaisk jämförelse till en mycket stor del ägde sin egen jord (60 % av gårdarna i Sverige-Finland som helhet vid Gustav Vasas makttillträde – dock endast 20 % i Östergötland, där andelen fräse- och kyrkojord var förhållandevis stor). Här påpekas även att allmogen spelade en viktig roll i den praktiska lokala rättsskipningen och att den även fick en stor militär betydelse i århundradets många väpnade konflikter. Kapitlet illustreras främst av detaljer från 1400-talskalkmålningar från Estuna, Kumla och Rimbo kyrkor.

Därefter träder vi direkt in i Askeby kyrka genom kapitlet om ”Mariabilden i Askeby” av den konsthistoriskt kunnige Susanne Gløersen. Den fascinerande mariaskulpturen i ek, som är av internationell klass, ingår i en pietàframställning i högaltarskåpets corpus. Professor Gerhard F. Lutz, Dresden, ger därefter en skildring av det senmedeltida krucifixet, som kan ha införskaffats till kyrkan inför invigningen av koret år 1444. Lutz driver tesen att krucifixet, även det av ”hög internationell kvalitet” (s. 28), härrör från södra Nederländerna och visar på stildrag som kan förknippas med verk av Rogier van der Weyden och dennes verkstad. Lutz anger för övrigt i detta kapitel att klostret grundades år 1185 (s. 32), med i själva verket råder det stor osäkerhet om året för grundläggningen.

Ett medeltida altarbrun från Askeby kyrka tas sedan upp till behandling. Altarbrunet är ett avancerat arbete av okänt ursprung och finns sedan 1921 deponerat i Statens historiska museum. Till de intressanta detaljerna räknas några ätters sköldemärken, närmare bestämt sju: Sparre, Gädda, Bielke, Banér, Brahe, Bonde, samt ett av okänd tillhörighet. Anna Bergman skriver att arbetet kan ha varit beställt av dessa släkter och kan ha överlämnats i samband med nyinvigningen av klosterkyrkan år 1444 eller vid tiden däromkring. Det tolkas som en unik information om dessa ätters stöd för klostret i Askeby. Därefter breddas perspektivet åter, dels genom ett mer allmänt orienterat kapitel om ”’Lectio divina’ – Ett verktyg för hel, osöndrad teologi”, författat av professor Alf Härdelin, Uppsala, dels genom prästen Ulf Söderbergs kapitel om ”Musik, liturgi och cisterciens-kloster”. Härdelin betonar nödvändigheten att gå utanför landets gränser för att få svar på frågan om vad cistercienserna i de svenska

klostren sysslade med. Dels var ju klosterväsendet i grunden en ”importprodukt” och dels är det svenska källäget mycket sprött. En given källa i sammanhanget är naturligtvis Benedikts regel från mitten av 500-talet, som var av grundläggande betydelse för cistercienserna. Härdelin pekar på de tre grundläggande sysslorna för klosterfolket – bönen/gudstjänsten, den andliga läsningen och det manuella arbetet – som var tänkta att fungera i en befruktande växelsamverkan. Det är den andliga läsningen, *lectio divina*, som ställs i centrum i Härdelins framställning. Det är en lärd teolog som kortfattat och förenklat, men med pedagogisk skicklighet, kopplar den andliga läsningens relation till *meditatio*, *oratio* och *contemplatio* och vidare till såväl Skriftens fyra betydelsedimensioner som till de fyra så kallade själsfunktionerna (*memoria*, *intellectus*, *voluntas* och *affectus*). Härmed betonas den organiska enhet som kännetecknar den monastiska teologin. Den anliga läsningen, med alla dess dimensioner, drog in klosterfolket i Guds historia och utgjorde grundstommen i klosterlivets osöndrade teologi. Härdelin inbjuder till slut kapitlets läsare till ett eget noggrant studium av fornkyrkliga och medeltida monastiska texter för att övertygas om den ”osöndrade enhet i tanken” som där ges prov på. Härdelin ger alltså en kortfattad introduktion till cisterciensiskt tänkande. Det är inte Askeby som specifikt står i centrum. Denna mer allmänorienterande hållning återfinns även i Söderbergs kortfattade kapitel, som fokuserar på liturgin: bönen och gudstjänsten. Han visar på de revisioner av liturgiska böcker, såsom hymnariet och antifonariet, som genomfördes av cistercienserna, bland annat med hjälp av Stephen Harding och Bernhard av Clairvaux. Han nämner bland annat att orglar tilläts från år 1496, men att det då var en eftergift eftersom sådana redan brukats i vissa kloster sedan länge. Den från 1300-talet vid vissa kloster införda flerstämmiga sången kom även den att fördömas, dock utan större effekt, vilket visar på ett så ofta diskuterat glapp mellan vision eller regelverk och verklighet. När det gäller gudstjänsterna påtalar Söderberg cisterciensernas vilja till förenkling av vad man menade var andra ordnars överlastade liturgi. Man fokuserade på de åtta tideböerna och den dagliga mässan. De 150 psaltarpsalmerna spreds ut och sjöngs under en veckocykel (och

inte dagligen, som hos benediktinerna i Cluny). Enkelheten var även ledstjärnan i sången och musiken – även den gregorianska sången reformerades. Mycket kortfattat men informativt omnämns tidebö- nerna och den dagliga mässan. Kapitellet avslutas med en för vår tids människor närmast dräplig text av Aelred av Riveaulx, ”Örats fåfänga njutning”, där cisterciensbrodern förordar enkel sång och kraftfullt avstånd från bland annat orglar, klockor och flerstämmig sång vari- genom bönehusen, enligt Aelred, förvandlas till teatrar.

Den andra delen har ”Kloster i Östanstång” som huvudrubrik och består sammantaget av tre kapitel som tar upp Askeby klosters regio- nala anknytningar (s. 71–115). Sven Hellström skriver om ”Klostrets rättardöme” och ”Kyrka och klostermagasin”, Gert Franzén om ”Vä- garna via Askeby”. De två sistnämnda kapitlen, liksom bokens första och sista, har ingen notförteckning. Dock finns en kapitelvis uppdelad förteckning över hänvisningslitteratur under volymens avslutande del, ”Referenser” – förutom när det gäller volymens första kapitel. Något oklart är om kapitlet om rättardömet har fått sin litteraturför- teckning medtagen, men antagligen finns den under referenslistans rubrik ”Kloster i Östanstång”. Klart är dock att noterna till samma kapitel inte kommit med. Detta är naturligtvis olyckligt, men refe- renslistan har det generellt goda med sig att den naturligt kan leda den intresserade vidare till mer fördjupade studier.

Hellström ger i sina skildringar, som kunnig historiker med stor lokal kännedom, exempel på särdrag inom ett rättardöme, som har drag av en ekonomisk zon och innefattade för Askebys del klostrets fundationsgods och annat ägande och var indelat i sju förvaltnings- områden. Vidare diskuterar han kort klostrets möjlighet att agera inom och utom sitt rättardöme. Något annat som betonas är klostrets viktiga kopplingar till släkten Natt och Dag.

Franzén, geografisk arkeolog, visar hur Askeby, med rötter i järn- åldern, låg strategiskt viktigt till, nämligen utmed den södra av de två främsta vägarna i öst-västlig riktning i det östgötska medeltida vägnätet, på vägen mellan Söderköping och Linköping (och vidare mot Skänninge), alla tre medeltida centralorter. Med stor kännedom om lokala förhållanden vägleds läsaren detaljrikt till kända och för-

modade vägsträckningar i närheten av eller av betydelse för Askeby kloster. Franzén påpekar mycket riktigt att vi inte har någon kunskap om den nyvalde kungen på sin eriksgata passerade Askeby. Spekulationer om detta har förekommit i några sammanhang.

Hellström ger några glimtar om sockenmagasinets historia. Den västra delen av kyrkobyggnaden, som under medeltiden fungerat som församlingskyrka, kom från 1770-talet fram till år 1896 att brukas som spannmålsmagasin för socknen och blev som sådant vida berömt.

Den avslutande huvudrubriken benämns "Att berätta om kloster och klostermiljö" och utgörs av ett eget sista och tionde kapitel i boken (s. 117–128). Det är författat av fil. mag. Lars Einarsson och f. kommandören Håkan Neckman, ordförande i Föreningen Askeby kloster. I detta avsnitt beskrivs arbetet med ett datavisualiseringsprojekt, där målet var att återskapa den klostermiljö som fanns år 1444, det vill säga vid tiden för det nya nunnekorets invigning efter den förödande branden år 1377 och drygt åtta decennier innan klostret i reformationsanda kom att utrymmas 1529. Projektet byggde på ett antal antaganden hämtade från det historiska och arkeologiska forskningsfältet. Dessa kom bli utgångspunkter för den virtuella rekonstruktionen av klostret. I kapitlet beskrivs detta rekonstruktionsarbete och samtidigt den nya teknikens både möjligheter och begränsningar.

Initiativen att producera både föreliggande volym som helhet och det virtuella klostret är mycket lovvärda. Volymens olika kapitel har starkt differentierade infallsvinklar och mycket olika ansatser, men sammantaget skapas onekligen "nytt ljus över Askeby kloster." Som randanmärkning kan nämnas att volymens innehållsförteckning med fördel kunnat innehålla författarnamnen till de olika kapitlen.

Glädjande nog kan vi numera inte endast besöka klosterkyrkan, med sina medeltida inventarier av internationell klass, utan även delar av klostret – om än virtuellt.

Kjell O. Lejon

Eero Huovinen

Baptism, Church and Ecumenism

Collected Essays. Gesammelte Aufsätze.

Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft 63. Helsinki: Luther-Agricola-Gesellschaft, 2009. 408 s. ISBN 978-951-9047-71-3.

Eero Huovinen var biskop av Helsingfors 1991–2010. Denna samling av uppsatser, skrivna dels under hans tid som professor i dogmatik vid teologiska fakulteten i Helsingfors och dels under hans tid som biskop, gavs ut i samband med hans 65-årsdag år 2009. I sitt förord avstår Huovinen typiskt nog från att nämna bokens omedelbara orsak. I stället redogör han kort men tänkvärt för sin syn på teologiskt arbete och på förhållandet mellan den teologiska lärarens och pastors ämbeten. Följande ord, som jag här översätter från engelska till svenska, visar vad som är viktigt för Huovinen; de citeras även på bokens bakre pärm: ”Martin Luthers teologi, särskilt hans teologi om dopet, har inspirerat mig sedan det sena 1970-talet. Enhet mellan kyrkorna och bland kristna har varit en hjärtesak för mig sedan studentåren under tidigt 60-tal. Mina lärare och studiekamrater tände mitt intresse för dogmatik, så jag vill uttrycka min djupa tacksamhet till dem. Augustinus’ måtto, *crede ut intelligas*, har väglett mina teologiska funderingar intill denna dag. Jag hoppas att även läsarna av denna bok tilltalas av den förundran som hör samman med teologiskt tänkande.”

De tjugofem uppsatserna i boken är ordnade i fyra avsnitt med följande rubriker: ”Baptism and Faith”, ”Church”, ”Ecumenism” och ”Epilogue”. Under dessa rubriker behandlas ett brett spektrum av spännande frågor såsom Luthers teologi om döden, diakoni som en grundläggande uppgift för kyrkan, Karl Barth och mystiken, biskopens vara och tjänst, Petrusämbetet som ekumenisk fråga och många fler. Att recensera alla uppsatser med den noggrannhet de förtjänar är en omöjlighet. Därför, och med hänsyn till temat för denna årsbok, inskränker jag mig till en kort behandling av bokens första uppsats, ”Die unverlierbare Gabe der Taufe (‘character indelebilis’) in der Theologie Martin Luthers” (ursprungligen publicerad i en festskrift till Joachim Heubach, *Kirche in der Schule Luthers*, utgiven av Bengt Hägglund och Gerhard Müller, Erlangen 1995).

Huoviniens framställning är okonstlad och klar, hans entusiasm smittande. Utgångspunkten är det ekumeniska problemet med *character indelebilis*, den ”outplånliga karaktär” som enligt katolsk dogm förlänas i tre av de sju sakramenten: dopet, konfirmationen och ämbetsvigningen. Luthersk teologi förnekar att en outplånlig karaktär förlänas genom ämbetsvigningen och ställer sig skeptisk till att något som kan benämnas så ges i dopet. Å andra sidan hävdar den med bestämdhet att dopet inte kan upprepas, och vissa lutherska kyrkor motsätter sig även en upprepning av ämbetsvigningen. Förutsätter inte detta motstånd mot upprepning att något outplånligt ändå har skänkts?

Vad gäller ämbetet hänvisar Huovinen till Heubach, som har uttryckt att lutheraner måste tala om dess ”verkliga outplånlighet”, inte som en egenskap inpräntad i människan men som en ”uppdragets outplånlighet i personligt och funktionellt avseende” (s. 15). Kan man föra samma resonemang om dopet? Ger det någon outplånlig gåva som gör att det inte kan upprepas? Enligt Huovinen har frågan sällan ställts på det sättet, och hans syfte är att utforska några av Luthers utsagor om saken mot bakgrund av dennes lära om *fides infantium* (spädbarnens tro), ett ämne om vilket Huovinen kan tala med auktoritet.

Huovinen börjar med att visa att Luther kan tala om dopets kraft (*vis*) och sanning/verklighet (*veritas*) samt om dopet både som tecken (*signum*) och sak (*res*). Och inte bara det; dopets tecken, dopets kraft och dopets sakinnehåll eller verkan är ”ständigt närvarande verkligheter i den döptes liv och inte bara potentiella möjligheter” (s. 19f). De luthercitat som används här handlar om att en döpt människa visserligen kan avlägsna sig från Gud genom synd och otro men inte därigenom göra sitt dop ogiltigt. Dopet är inte bara ett sakramentaltecken utan en ständigt närvarande process, en ständig död och uppståndelse genom tron, som man alltid kan återvända till genom samma tro. Men, framhåller Huovinen, tron är samtidigt inte en mänsklig prestation utan en gåva; och även om Luther inte säger det just i dessa sammanhang så framkommer det när han talar om *fides infantium* att han menar att tro ges som en gåva i dopet. Alltså kan

slutsatsen dras att dopets ”Wahrheit” (sanning eller verklighet) är verksam i den enskildes liv och kan göra så att tron återvänder till den som hade tappat sin tro (s. 21).

Huoviniens slutsats är inte unik. Jag har konsulterat doc. Rune Söderlund som kunde ge mig tre exempel på liknande ståndpunkter i den lutherska teologins historia (för ortodoxins del, se Söderlunds artikel ”Dop, tro och pånyttfödelse i den lutherska ortodoxin”, *Teologi med hjertet: Festskrift til Niels Ove Vigilius*, København 2001, s. 168–174). Men även om ståndpunkten är möjlig i ett lutherskt sammanhang blir jag inte övertygad om att den kan härledas ur Luthers egna skrifter såsom Huovinen försöker göra. För det första undrar jag om *fides infantium*, den trons gåva som enligt Luther skänks spädbarnet i dopet, inte är att betrakta som en punktuell gåva. Om tron uppväcks på nytt senare under livet så sker det väl enligt Luther genom andra medel än genom ”dopets verklighet”? För det andra så finner jag att Luther gång på gång förbinder dopets förblivande realitet och outplånlighet med det faktum att Gud genom sakramenten ger ett löfte. Dopet är sant, verkligt, kraftfullt och omöjligt att göra ogiltigt därför att det är förenat med Guds löfte som är förblivande och oryggligt.

Jag uppfattar det som att dopets kraft enligt Luther kan sammanfattas så: ”Jag vet att jag är döpt, därför vet jag att alla Guds löften gäller mig”. Dopet etablerar alltså en relation mellan människan och Gud. Relationen är objektivt grundad, ty den vilar på Guds löften, det mest stabila och förblivande som finns. Men den förutsätter inte att något har inpräglats i människans själ eller att människan på något annat sätt har erhållit någon kvalificerande egenskap. Inte heller förutsätter den något substantiellt och verksamt i själva sakramentet. Snarare tycks Luther betrakta dopets ”sak” (*res baptismi*) dels som Guds löften, dels som ett död-och-uppståndelsemönster vilket alltid präglar det liv som levs i tro på Guds löften (WA 6, 535, 8–16, cit. hos Huovinen, s. 18). Det är utmärkande för Luther att han på detta vis undviker varje tendens till förtingligande av nåden, medan det tycks mig som om Huovinen i någon mening försöker förtingliga dopets gåva och göra den till en sak med en egen verksam existens.

Det är möjligt att jag missförstår. Det viktigaste i sammanhanget

är inte vem som bäst förstår Luther utan hur man kan komma vidare i det ekumeniska samtalet. Det är ju detta som är artikelns utgångspunkt och huvudsyfte. Här vill jag föreslå att man fortsätter att utforska dopet som etablerandet av en relation mellan individen och Gud. Det är uppenbart att dopet i Nya testamentet förstås relationellt, som ett förbund, liksom att Luther knyter an till denna förståelse med sitt tal om hur Gud ger löften genom sakramenten. Men även den katolska kyrkolärans *character indelebilis* implicerar en relation. Den "outplånliga karaktären" är inte en nådegåva med något slags helgande verkan, inte en så kallad *habitus* (ett vanligt missförstånd), utan ett andligt tecken som inpräglas i själen och visar att bäraren står i en bestämd formell relation till Kristus. Här finns alltså en likhet i förståelsen som borde gå att fördjupa. Den svåra frågan blir antagligen att komma överens om vad relationen objektivt sett grundar sig på: ett med sakramentet givet löfte, ett andligt tecken som genom sakramentet inpräglas i själen, båda dessa och/eller något mer. Oavsett vad man kommer fram till så tycks det mig självklart att dopet enligt kristen tro etablerar en relation mellan individen och Kristus, en relation som upprätthålls genom tro och som förpliktar till tillbedjan och tjänst.

Stephan Borgehammar

Klas Lindberg

Konsten att tala så att folk vill lyssna

Praktisk retorikhandledning.

Skellefteå: Artos, 2010. 152 s. ISBN 978-91-7580-447-7.

Retorik har blivit mode i Sverige. Sedan 1990-talet undervisas det åter i konsten att tala på universitet och högskolor; det publiceras ständigt nya böcker i ämnet; kurser och seminarier i "konsten att övertyga" är legio; Sveriges radio sänder en programserie med rubriken Retorik; media tar fram retoriska profiler av politiker under valrörelserna; ett retorikpris har instiftats för att uppmärksamma vikten av ett gott språk; Lunds universitet har fått sin förste professor i retorik på 200 år; retorikskolor har blivit ett lukrativt koncept för företag; och vi skulle kunna ge många fler exempel på ämnets uppsving och breda genomslag.

Även den religiösa retoriken (homiletik) verkar vara populär. Kyrkornas fortbildningskurser i predikokunst är efterfrågade. Inom olika discipliner i akademien undersöks fenomenet predikan. Det är inte längre enbart en teologisk och historisk vetenskap. I en av de senaste avhandlingarna analyseras till exempel predikan ur ett estetiskt-filosofiskt perspektiv (Carina Sundberg, *Här är rymlig plats. Predikoteologier i en komplex verklighet*. Diss. Karlstad universitet, 2008).

Sedan millennieskiftet har det också kommit ovanligt många nya svenska läroböcker i homiletik – ett tiotal! Här ska jag uppmärksamma Klas Lindbergs *Konsten att tala så att folk vill lyssna*. Lindberg är präst i Betlehemskyrkan i Stockholm, ansluten till Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS), och har en trettioårig erfarenhet som förkunnare.

Hans bok är ett intressant exempel på homiletik som reflekterad praktik. Genom att framställningen innehåller en rad praktiska råd och exempel, lyfts det handfasta hantverket fram. Lindberg vill vara mer mentor än lärare. Merparten av boken är en kortfattad introduktion i klassisk retorik, men perspektivet är hela tiden det som Lindberg uppfattar ”vara praktiskt användbart för den som vill förkunna det kristna budskapet”. Lindbergs tes är den antika retorikens principer och begrepp fortfarande är gångbara därför att ”människan är sig lik och vad som berörde henne för två millennier sedan berör henne i dag” (s. 10).

Framställningen bygger i hög grad på de studier i kommunikation som Lindberg gjort vid Södertörns högskola. Hans lärare i retorik, professor Lennart Hellspång, ger ett utlåtande i baksidestexten, där han lyfter fram ”den djupa humanitet” som präglar talarhandledning och som befriar Lindbergs bok från ”manipulativa knep eller tom teknik”.

Bakgrund till uppsvinget

Varför detta uppsving för praktisk retorik i Sverige? En generell orsak kan vara att vi översvämmas allt mer av information genom nya media. Problemet är numera inte att få tag på information utan att hantera den. En sådan situation gör retoriken praktiskt nyttig för

många fler än de professionella talarna. Eftersom tid dessutom blivit pengar och effektivitet norm, söker många också göra språket effektivt genom kunskaper och färdigheter i praktisk retorik.

Lindberg analyserar inte den vidare kontexten för denna eller andra frågeställningar i boken. Hans kontext är kyrkan, främst Svenska kyrkan och dess lågkyrkliga rörelser. I första kapitlet analyserar han predikans kris, eftersom allt färre kommer till kyrkornas gudstjänster. Krisen beror enligt Lindberg på att predikan förlorat sin centrala betydelse i de reformatoriska kyrkorna. Lyssnarna förväntar sig därför inget från predikan, och nutidens predikningar är ganska svaga när det gäller *movere*, att röra åhörarna till förändring.

Ändå tror Lindberg att predikan har framtiden för sig, men det förutsätter att de som förkunnar blir ”djärvare, tydligare och mer medryckande” (s. 15). För denna upprustning menar författaren att det behövs fördjupade kunskaper och praktiska övningar i retorik. Att det också skulle kunna vara en budskapskris i kyrkan diskuterar inte författaren. Brukar man inte alltid finna sätt att förmedla det som man lever av och för och vill ge vidare? Och visst lyssnar de som verkligen är intresserade av budskapet, även om formen inte är så elegant eller smart?

Retorik och homiletik

Har kyrkan en egen retorisk tradition? Hur förhåller sig kyrkan till den sekulära retoriken? Augustinus och andra teologer i kyrkans historia har ställt denna avgörande fråga. Redan aposteln Paulus undrade över bruket av den antika retoriken, och skrev retoriskt skickligt en kritik av vältalighet (1 Kor. 1:17–2:23, jfr Galaterbrevet).

I regel har den antika retoriken tagits i anspråk som ett redskap i kyrkans utbildning av präster och andra förkunnare, men man har gett den ett speciellt teologiskt perspektiv. Det gäller även flera nutida homiletiska läroböcker. I till exempel Martin Lönnebos mycket använda ”introduktion i kyrkans förkunnelse” finns ett grundläggande pneumatologiskt raster: predikan är helig vishet. Hos Bernice Sundkvist är rastret luthersk tradition, men tolkad som en kreativ syntes mellan en antropologisk och en teocentrisk syn på predikan.

Lindberg ställer inte direkt denna fråga om retoriken. Men flera avsnitt i boken visar att han ser behovet av att komplettera den antika retoriken utifrån predikans väsen och uppgift i den typ av kyrka som han tror på.

Genomgången av den antika retorikens begrepp och regler för offentligt tal upptar de flesta sidorna i Lindbergs bok (85 av 150). Den framställningen är pedagogiskt sett välgjord och har en personlig prägel. Kort och gott: en lättillgänglig introduktion i "talarens plikter", "talarens medel", "retorikens partes", "retorikens stilfigurer" och avslutningsvis en liten lathund med de viktigaste momenten i talförberedelsen. Här vill jag lyfta fram de tre komplement som Lindberg ger till dessa huvudstycken i antik retorik. Det ena gäller lyssnarperspektivet, det andra frågan om trovärdighet, och avslutningsvis finns ett kapitel om 'förkunnartyper'.

Tvåvägskommunikation

Sedan 1980-talet, då K G Hammar skrev sin homiletikbok *Det som hörs* innehåller läroböckerna i ämnet mer eller mindre regelmässigt ett teoretiskt resonemang om predikan som dialog. Även Lindberg lyfter fram lyssnarperspektivet (kap. 3, 10), men det leder inte till någon djupare diskussion om hermeneutik eller språk. Däremot är han medveten om att i kyrkan räcker det inte med retorikens syfte att nå och övertyga lyssnarna. Kristen förkunnelse vill enligt Lindberg skapa ett förvandlande möte *med* Gud och inte bara ett övertygande tal *om* Gud. Om det ska bli möjligt måste talaren också ställa sig frågan om "det som hörs" och inte bara förbereda det som sägs.

Predikan blir i ett sådant perspektiv ett slags förhandling med lyssnarna. Under talhändelsen kan man därför inte bara framföra ett färdigskrivet manus. Lindberg pläderar för en förberedelse som öppnar för att lyssnarna påverkar vad som sägs och hur. Retorikens ideal om *memoria* öppnar enligt Lindberg för dialog.

På det hela taget förenklar Lindberg lyssnarperspektivet till praktiska råd och ett sätt att göra predikan mer effektiv, men när han i slutet av boken refererar människosynen hos filosofer som Michail Bakhtin, Martin Buber och Emmanuel Levinas visar han man kan

se predikan som en interaktiv händelse, något som händer i samspel mellan människor. Jag läser vad han säger om kroppsspråket, lyhördhet och empati utifrån en sådan människosyn. För den som vill fördjupa sig ännu mer i lyssnarperspektivet kring predikan finns skäl att också ta tag i den djupare frågan om auktoritet i vår postmoderna kultur: bibelns, predikantens och lyssnarens auktoritet.

Vara trovärdig och uppträda så

Lindberg skriver också om redskapet – förkunnaren – och vad som krävs av henne eller honom. Den praktiska förberedelsen för en predikan förutsätter enligt Lindberg att förkunnaren lever i ”Ordet och bönen” som en disciplin i sig. Där i det fördolda blir förkunnaren ”ett med sitt budskap” (kap. 4), så att hon eller han i talarstolen kan ”vara sig själv” och ”hitta sitt eget språk”. Originalitet handlar alltså enligt Lindberg om personlig mognad och erfarenhet och är inget medfött.

Om jag försöker sammanfatta Lindbergs resonemang om vad som särskilt krävs av förkunnaren i dag, är det att både *vara trovärdig* och att *uppträda på ett trovärdigt sätt*. Det senare blir man genom att vara förberedd, påläst i ämnet och genom att visa känsla och engagemang. Eller som de gamla grekiska retoriklärarna kanske skulle ha sagt i en recension av denna bok:

– Det går alltså inte att spela tro, men lite skådespeleri i talarstolen skulle vara på sin plats. För att ett tal ska väcka intresse måste man variera tonen, framföra budskapet med inlevelse och i bästa fall memorera manuset.

Två intressanta frågor besvaras tydligt av Lindberg i denna bok:
– Kan man verkligen lära sig att uppträda trovärdigt? Svar: Ja!
– Fungerar detta även om man djupt inne inte gör skäl för denna förmedlade trovärdighet? Svar: Nej!

Förkunnartyper och församling

För mig är bokens kapitel om det femfaldiga predikoämbetet som det mest kreativa, kanske skulle man till och med kunna läsa det som en stillsam kyrkokritik (kap. 9). Med utgångspunkt från Efesierbrevet

4:11–12 lyfter Lindberg fram fem olika sätt att fungera på som förkunnare: aposteln (förkunnare i pionjärsituationer), profeten (förkunnare i andlig vägledning), evangelisten (förkunnare i utåtriktad verksamhet), herden (förkunnare i den lokala församlingen), läraren (förkunnare i trons sanningar).

Dessa dynamiska motivkretsar utmanar de ämbetsstrukturer som finns i de flesta kyrkor i dag. Kyrkohistorien är full av exempel på vad vi skulle kunna kalla rörligt predikantskap vid sidan om de fasta predikouppdragen. Lindberg ser fram emot den dag då kyrkan inte bara frågar efter en pastor eller präst utan också anger den särskilda ”förkunnartyp” som söks. Mellan raderna hör jag också att Lindberg hoppas att kyrkan i framtiden på nytt ska ge rum för det han kallar lekmanpredikanter. Kanske är det därför som boken uttryckligen också riktar sig till andra än präster och pastorer. Flera moment i denna bok, till exempel lyssnarperspektivet, banar väg för en uppskattning av informell legitimitet.

Boken slutar med en önskan om att kyrka ska erbjuda miljöer där kallelsen till ”ordets tjänst” kan utvecklas på ett dynamiskt och personligt sätt. Här tangerar Lindberg den ecklesiologiska dimension som ofta är implicit i homiletikböckerna. Vilken slags kyrka förutsätter och skapar den typ av predikantskap som Lindberg tror på? Hur upptäcks och bekräftas i kyrkan de som har gåvan att tala? Lindberg kopplar alltså till sist ihop förkunnaren och församlingen. Om det finns mycket mer att fundera kring.

Sune Fahlgren

Missale

Mässa enligt 1986 års kyrkohandbok med böner och texter utifrån 2002 års evangeliebok. Gudstjänstordningar, böner och texter för kyrkoåret. Kyrkliga handlingar.

Utgivet på uppdrag av arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse av Henrik Glamsjö, Mikael Isacson och Mikael Löwegren. Skellefteå: Artos, 2008. 567 s.
ISBN 978-91-7580-397-5.

Ett missale, såsom vi lärt känna dem i Svenska kyrkan de senaste 70 åren, är en sammanställning av flera kyrkliga böcker – kyrkohandbok, mässmusik och evangeliebok, var för sig antagna av Svenska kyrkan. Missalet som sådant är en förlagsprodukt, sammanställt för att vara prästens gudstjänstbok. Glerups röda altarmissale var det första missalet för Svenska kyrkan i modern tid och har sedan dess fått flera efterföljare. Missalet som genre är en intressant företeelse – syftet att underlätta för prästen innebär att de kyrkliga böckerna redigeras och sammanställas i annan ordning än i de antagna böckerna, ibland med uteslutningar eller så att vissa texter placeras i ett appendix. Förutom liturgiska texter innehåller ett missale mer eller mindre detaljerade anvisningar, *rubriker*¹. Till dessa kan man räkna notskriften som ju är en anvisning för hur de liturgiska texterna kan utföras. Missalet har oftast en annan grafisk form än kyrkohandboken, ofta påkostad och ibland med bilder. Glerups altarmissale 1942 innehöll ett stort antal bilder och hade en genomförd grafisk form utförd av Erik Abrahamsson. Ett historiskt exempel på bilder är *Canonbilden* i medeltida missalen som utvecklades till en korsfästelsebild ur bönen *Te igitur* anfang.² När prästen läste den evkaristiska bönen såg han bilden av den korsfäste. Missalenas bilder kan faktiskt betraktas som en del av texten eftersom den kan samverka med den tryckta texten. Ett missale utgör alltså en edition av antagna texter och anvisningar som presenteras i en särskild grafisk form.

Då 1942 års kyrkohandbok antogs fick Svenska kyrkan en handbok med betydligt fler alternativa texter än tidigare. 1986 års kyrkohandbok medförde ännu fler alternativa texter och alternativa strukturer

¹ Av *Ruber* – röd på latin.

² Se t.ex. den nyligen utgivna faksimilutgåvan av Skaramissalet.

vilket gör ett missale allt mer komplext. 25 år har gått sedan dess och en översynsgrupp arbetar nu med kyrkohandboken. Under tiden mellan kyrkohandböckerna pågår en liturgisk utveckling

Svensk mässa 1971, utgiven av Anders Ekenberg på uppdrag av arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse, var ett inlägg i den liturgiska debatten under åren av liturgisk försöksverksamhet. Mässordningen hade ett introduktionskapitel och en kommentar, sammanlagt 20 sidor, som introducerade en tillämpad liturgisk teologi. Denna introduktion återkommer i bearbetad version i Noterias *Missale 1977* (en edition av 1976 års gudstjänstordning) och i samma förlags *Missale 1988*. Inledningskapiteln i dessa utgåvor ger en liturgisk-teologisk introduktion till respektive missale; motiveringar till struktur, urval och tillägg. Samtidigt ger dessa förord en bra bild av aktuella liturgiska strömningar inom den högkyrkliga rörelsen i Sverige.³

Artos *Missale 2008* står i denna tradition av missaleeditioner där de antagna texterna och melodierna redigerats och kompletterats. Missalet har också ett omfattande introduktionskapitel. Det röda skinnbandet har samma yttermått som föregångaren och har sedan 1988 utökats med 74 sidor vilket gjort boken avsevärt tjockare. Inlagan är tryckt i svart med röda rubriker och beledsagande texter. Bilder saknas helt så när som på ett kors på omslagets framsida. Efter introduktionskapitlet med källhänvisningar kommer *proprium de tempore*-avdelningen med årets sön- och helgdagar (204 sidor). Varje dag har ett uppslag med introduktion – kollektbön – psaltarpsalm – hallelujavers – inledning och avslutning på kyrkans förbön – bön över gåvorna samt bön efter kommunionen. För Juldagarna, Askonsdagen samt Stilla veckan och Påsk finns ordningar för årets gudstjänster under dessa dagar.

Ordning för mässa (154 sidor) är indelad i *Samling – Guds Ord – Måltiden – Sändning*. Utöver kyrkohandbokens beredelse ger Missalet tre ytterligare beredelsealternativ: Kyrielitania, Doperinran samt Litania. I Ordets del anges liksom i föregångaren *Nicenum* som första alternativ. Kyrkoböner saknas i själva mässordningen – inledning och

³ Inledningen till Artos *Missale 2008* finns i pdf-format på www.akf.se

avslutning finns för innevarande dag i missalets första del och modeller för kyrkoböner återfinns i ett appendix.

Måltidsdelen inleds med en alternativ placering av Pax som inledning av offertoriet om inte den traditionella placeringen används. Varje prefation i missalet återfinns på ett uppslag och har *Tonus ferialis*-versionen på vänstersidan och *Tonus solemnis* på högersidan. Samtliga 15 evkaristiska böner återfinns efter Sanctus till skillnad från förra utgåvan som placerat de flesta alternativa bönerna i ett appendix. Mässan avslutas med handbokens två alternativ kompletterade med ett förslag på en högtidlig välsignelse.

Efter mässdelen finns en avdelning med böner och texter för helgondagar och andra särskilda tillfällen med en kort introduktion för varje dag och förslag på kollektbön, texter, offertoriebön och bön efter måltiden.

I missalet finns sammanställt ordning för dop, konfirmation, vigsel, begravning och de sjukas smörjelse i samband med mässa med en kort introduktion till varje avdelning. I ett *lectionarium* för vardagsmässor ges texter för Advents- och Jultiden samt Påsktiden med två läsningar och psaltarpsalm för varje dag. För tiden mellan Tjugonedag Knut och Askonsdagen samt Tredjedag Pingst till Advent finns fyra serier med texter i likhet med Evangeliebokens evangelistserier för Stilla veckan och påsk.

Missalet avslutas med välsignelse av adventsljusstake, välsignelse av julkrubba, meddelande av Påskens datum på Trettondedag jul och böner i Sakristian före och efter mässan. På Missalets sista sidor finns anvisningar för att sjunga Kollektbönen, Gammaltestamentlig text/epistel och Evangeliet. Melodier ges också för sjungen Vår Fader, Fader vår och Välsignelsen.

Missalet har en utmärkt grafisk form, det är vackert, men jag saknar kompletterande bilder som i Gleerups missale och senare missalettilllägg. Anvisningarna i den liturgiska delen är något mer omfattande i jämförelse med 1988 års missale, men tynger inte den liturgiska texten. Missalets struktur är funktionell och överensstämmer för övrigt med strukturen i Stockholms stifts katolska missale.

Som framgått har mycket kompletterande material sammanställts i Artos Missale 2008. Källhänvisningarna avslöjar en vid krets av influenser, både tidsmässigt och ekumeniskt. De olika missaleutgåvorna som står i samma tradition som Artos Missale 2008, har alla orsakat livliga diskussioner, men trots hårdnackat motstånd har böckerna påverkat den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan. Anders Ekenbergs *Svensk mässa* kom under åren av försöksverksamhet och Artos Missale 2008 inför översynen av 1986 års kyrkohandbok. Förorden ger läsaren en tydningsnyckel till dessa missalen. Förutom egenskapen av bruksanvisning, ger utgivarna med introduktionen den teologiska kontext i vilken missalet ska användas och förstås. Samtidigt ger dessa förord en bra bild av aktuella liturgiska strömningar inom den högkyrkliga rörelsen i Sverige. Förutom inledning till den text som ska presenteras kan man läsa introduktionskapitlen som uttryck för liturgiska ideal eller, varför inte, som debattinlägg, uttryck för önskemål om liturgisk reform. En jämförelse med inledningskapitlet i *Svensk mässa* 1971 visar att mindre förskjutningar har skett i liturgisk stil och detaljrikedom, men påfallande mycket bygger på de efterkonciliära liturgiska ideal som liturgikommisionen i arbetsgemenskapen Kyrklig förnyelse presenterade 1971. Den fasta strukturen med stor variationsrikedom inom de olika delarna gäller fortfarande. Då uttrycktes ett önskemål om en ny syn på Kyrkohandboken som ett hjälpmedel för den gudstjänstfirande församlingen i motsats till en stadfäst och begränsande ordning.

Ett principiellt problem uppstår naturligtvis när dessa missalen ska användas i en kyrka med ett reglerat gudstjänstliv – hur långt är det möjligt att tänja gränserna och vilka är egentligen gränserna? En sak är säker. Henrik Glamsjö, Mikael Isacson och Mikael Löwegren har med Missale 2008 gjort ett diskussionsinlägg inför handboksöversynen som väckt debatt, något som är nödvändigt inför en ny kyrkohandbok.

Torbjörn Axner

Maria Ottensten & Tina Johansson

Predikan växer fram

Stockholm: Verbum, 2010. 206 sidor. ISBN 978-91-526-3259-8.

Jag bestämde mig för att ge *Predikan växer fram* en chans till efter min första läsning. Även vid andra läsningen hade jag svårt att få grepp om boken. Vad vill författaren förmedla? Att det handlar om processen, hur predikan växer fram inom predikanten i samspel med olika kontextuella fält, det förstår jag. Men hur? Driver författarna någon teori eller någon tes?

Läsaren får följa författarnas väg fram till genomförd predikan. Processen, vägen genom kontexter, är det viktiga för att på så sätt blir predikan ett inlägg i ett pågående samtal. Predikanten äger egentligen aldrig sin predikan. Hon förfogar över orden och framförandet medan vad som hörs och uppfattas av lyssnaren i olika kontexter med olika livssituationer står utanför predikantens kontroll. Att predikan växer fram och lever bland en mångfald av röster är viktigt för författarna inte endast som ett viktigt påpekande utan även som en metod för predikoförberedelsen. I bokens andra kapitel ger författarna ett exempel på ett sådant samtal i form av mailväxling mellan två predikanter. Här bryts och vidareutvecklas tankar, aha-upplevelser och kreativitet som bidrar till processen där predikan växer fram. Metoden att utbyta tankar med andra som predikoförberedelse borde prövas av fler inte minst för att komma bort från, i vart fall i svenskkyrkliga sammanhang, blygheten av att samtala om trons och livets insida. Författarna lyfter även fram tanken på att predikanten tillsammans med en grupp i församlingen kan föra samtal om innehållet i en kommande predikan. Hur den enskilde predikanten än gör är predikandet i någon mening ingen ensamuppgift. Ensam står predikanten i sitt formulerande, men tillsammans med andra som en del av ett samtal som formas genom olika möten under förberedelsen och vid genomförandet: "Vår roll som predikanter är att leva i och ständigt lyssna till rösterna i vår omgivning och våra sammanhang i församlingen" (s. 32). Så sant, så sant.

I god luthersk anda menar författarna att predikanten har till uppgift att "se till att evangeliet når ut och hörs" och "att ge evangeliet

fötter och röst” (s. 21). Men att det skulle ligga utanför predikantens uppgift att ansvara för hur ordet tas emot är att göra det litet väl lätt för sig. Det är riktigt att det är den Helige Ande som skapar tro, det har predikanten inget ansvar för. Däremot är det predikantens ansvar att formulera sig, formulera trostolkningar på ett sådant sätt att hon väcker nyfikenhet och öppnar för fördjupad tros- och livsförståelse. Detta antyder i och för sig författarna på ett annat ställe i boken när man påpekar att prästen genom prästvigningen har fått funktionen att var lojal mot Svenska kyrkan, jag skulle vilja tillägga: och med Kristus och hans världsvida kyrka.

I kapitel tre diskuteras förhållandet mellan predikanten och församlingen. Här lyfts problematiken, eller ska vi säga utmaningen, att predika för människor som kommer till gudstjänsten med olika livsberättelser, olika tankar och känslor och som i gudstjänsten kommer att möta en särskild bibeltext, predikan och liturgi. Diskussionen är viktig då det ofta behöver sägas till predikanter: människor är inte alla lika varandra, människor lever olika liv och människor kommer från olika miljöer. Därför menar författarna att nuets och framtidens kyrka är mångfaldens kyrka där vi har att vänja oss vid att ”vid min sida finns [...] prästkolleger och biskopar som tänker och tror ganska ordentligt annorlunda än jag, och ändå finns vi runt samma bord och samma bröd och vin” (s. 64). Så är det i en postmodern tid. Jag tror att författarna har rätt att vi får vänja oss vid att talet om Gud alltid är preliminärt, för Gud är alltid större, alltid mer. Dock behöver det inte vara en motsats till en kyrka som har ett tydligt budskap. Det finns en risk att vi målar upp ett antingen eller, när vi kanske borde måla Kristus som frälsaren med palettens alla färger. Då kan vi som predikanter vara tydliga med huvuduppgiften för predikan, enligt Luther, att måla Kristus. Sedan är det betraktaren som hör och ser vad predikantens bild säger henne.

Kapitel fyra behandlar språket och hur det fungerar i olika kontexter. Här behandlas även den eviga frågan om personligt och privat i predikan. Gärna personligt men inte privat, utropar författarna, och pekar på hur viktigt det är att värna familjen och sig själv så att inte ambon blir en terapisoffa. Predikans bilder och metaforer kan gärna

vara personliga men inte privata, och hämtade ur våra gemensamma livsberättelser vilka sätts i relation till den stora livsberättelsen.

I kapitel fem diskuteras predikans kommunikation och några av retorikens figurer vilka kan hjälpa predikanten att skapa upplevelse-baserade predikningar. Som en följd av tanken på upplevelsebaserade predikningar följer i kapitel sex beskrivningen av hur man kan använda strukturen av ett filmmanus för att skapa en predikan i berättelsens form. Även några klassiska predikomodeller och teorier presenteras. Ett eget kapitel ägnas åt beredelseorden och åt synd och förlåtelse eller snarare befrielse. Författarna gör en sammanblandning av synd och ofullkomlighet, något som även är vanligt i prästers förkunnelse. Att vara ofullkomlig, att inte riktigt lyckas, att uppleva känslan av att inte duga är inte synd, möjligen är det känslan av skuld. Att hjälpa människor att skilja mellan äkta synd, äkta skuld och upplevelsen av skuld eller upplevelsen av ofullkomlighet är en viktig befrielseprocess i förkunnelsen.

Sista kapitlet handlar om tal vid kyrkliga handlingar och om att förmedla evangelium i speciella livssituationer. Några ord måste sägas om formalia. Tyvärr finns inte tjugotalet referenser med i bibliografin, här saknas exempelvis Bo Larssons böcker som det ofta hänvisas till liksom Göran Häggs *Praktisk retorik*, för att bara nämna några.

Driver då författarna någon teori eller någon tes? Den underliggande tesen är att predikan föds i samtalet och därför är predikan en replik i ett ständigt pågående samtal. Den tesen drivs konsekvent.

”Predikan växer fram” är en annorlunda homiletisk lärobok, snarare en tänkebok, en inspirations- och reflektionsbok. Sådana behövs som inspiration för såväl nybörjaren som för den erfarne predikanten. Som komplement till tyngre homiletiska teoretiska läroböcker fyller den väl sin plats, inte minst som reflektion hur jag som predikant relaterar till omvärlden, mina lyssnare och samtalspartners, den lilla berättelsens plats i den stora berättelsen. Om däremot Ottenstens och Johanssons bok blir den enda läroboken som används vid prästutbildningen får kandidaten mycket välling och lite fast föda för sin gärning.

Jan-Olof Aggedal

Christer Pahlmblad (red.)

Skaramissalet

Studier, edition, översättning och faksimil av handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek.

Skara stiftshistoriska sällsks skriftserie 27; Acta Bibliothecae Scarensis 11. Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet; Stifts- och landsbiblioteket i Skara, 2006. 332 s. + [116] pl.-s. i färg. ISBN 91-975873-2-X (inb).

Skaramissalet, vanligen räknat som Sveriges äldsta bok, är en utomordentligt viktig källa för kunskapen om vårt lands äldsta kristna tid. Som många vet utkom det i en ny och kommenterad faksimilutgåva 2006, producerad av Skara stiftshistoriska sällskap under ledning av den outtröttlige Johnny Hagberg. Det är en mycket tilltalande utgåva, med latinsk edition, svensk översättning och kommentarer i form av bidrag av olika författare. Redaktören, teol. dr Christer Pahlmblad, har gjort ett förnämligt arbete med utgivningen av denna intressanta bok.

Av missalet, som dateras till omkring 1150, är bara 44 blad bevarade. Omkring 1300 bands de samman i två volymer med träband. Det ena kan dendrokronologiskt dateras till 1264–1300. Båda förvaras nu i Skara stifts- och landsbibliotek.

Missalet påminner oss om Västergötlands roll som infallsport för den kristna missionen i det blivande Sverige. Härom året återfann man här Sveriges äldsta stenkyrka (från omkring 1050) strax intill klostret i Varnhem, och gravar i trakten ger vid handen att det har funnits kristet inflytande här redan på 800-talet. På 1100-talet fanns det redan en blomstrande kristen kultur. Biskop Adalvard den yngre (d. ca 1064) finns omtalad i äldre Västgötalagen som kyrkobyggare i Skara, och hans grav återfanns 1948 i domkyrkans romanska krypta.

Till utgåvan bidrar en hel expertpanel som på olika vis belyser Skaramissalet och dess miljö: Ragnar Sigsjö, Arne Sträng, Gunilla Björkvall, Thomas Rydén, Ann-Marie Nilsson, Sven-Erik Pernler och Elisabet Göransson. Vi får här vida utblickar över 1100-talets bokväsen, liturgi, ikonografi och helgonkult som är väl värda att läsas för sin egen skull. Tyvärr inbjuder inte bokens tyngd till några trivsamma läsestunder, men det motståndet är väl värt att övervinna.

Först och främst är alla överens om att boken inte har tillkommit i Sverige. Det kan inte rimligtvis ha funnits ett skriptorium i Skara vid denna tid som kunde ha producerat en så omfattande bok av denna kvalitet. De flesta tycks anta att missalet har använts i Skara domkyrka, men detta är långt ifrån bevisat, något som Sven-Erik Pernler påpekat för mig. Redan på 1200-talet har det bundits in i två separata volymer, något som gjort missalet liturgiskt oanvändbart. Men måste det ha skett i Skara? Kanske var det i detta skick som boken hamnade här, vilket då måste ha skett tidigast i slutet av 1200-talet, det vill säga på Brynolf Algotssons tid. För skriptoriet – som då var i full gång – kan ett visserligen ofullständigt men praktfullt missale med bilder, dekorationer och skrift ha varit värdefullt som exempel och inspirationskälla.

Dess proveniens blir då nästa huvudfråga. De olika författarna framför sina teorier utan några försök till sammanjämkning, och det inbjuder läsaren till att själv försöka ta ställning till de många problemen. Jämförelser med annat samtida material leder oss till Nordfrankrike, särskilt till klostren Saint-Amand och Tournai – bland annat finner man stora likheter i dekorativa ramverk och anfanger – men andra drag för snarare tanken till Winchester. Det finns dock avvikelser från bådadera som tyder på en tillkomst längre norrut, det vill säga i Norge. Detta stöds också av Thomas Rydén's iakttagelse att bilderna, särskilt korsfästelsen och Kristus i majestät, har likheter med norsk 1100-talskonst. En svaghet är att det inte finns något norskt bokmåleri bevarat från denna tid, och Rydén stöder sig därför på annan bildkonst.

Missalets fragmentariska tillstånd innebär att de enda bevarade helgonnamnen i texten står i *Communicantes* och *Nobis quoque peccatoribus*, det vill säga delar av kanonbönen. Där finner vi bland annat namnen Vedastus, Amandus och Swithun. De båda första leder oss till Nordfrankrike, men Swithun för oss till Winchester, där han var biskop och blev domkyrkans skyddspatron. Gunilla Björkvalls noggranna undersökning visar att skriften har engelska drag men inte tycks vara tillkommen i England. Däremot finns det ett tiotal korrigeringar, gjorda med en rätt konservativ anglosaxisk skrift.

Hur kan nu dessa motsägande uppgifter förenas? Här kan den icke-initierade bara komma med egna reflexioner. Missalet kan ha haft en förlaga där franska och engelska traditioner redan hade kombinerats, och detta för oss till Norge, närmare bestämt till klostret Munkeliv i Bergen, grundat i början av 1100-talet. Norge hade sina främsta kyrkliga kontakter med England, och S:t Swithun hade här en särskild betydelse. Stavanger hade omkring 1120 tagit emot en Swithunrelik och kanske sin förste biskop från Winchester (påpekad av Sven-Erik Pernler). Det betyder inte att förlagan nödvändigtvis måste ha varit engelsk, för namnet Swithun kan ha förts in i handskriften vid kopieringen. Mest förbryllande är de anglosaxiska korrigeringsarna, som tycks rätt ålderdomliga. Har det suttit någon gammal engelsk munk i Bergen och rättat till texten? Vi hamnar här i gissningar, och någon definitiv lösning är inte inom synhåll.

Men alla dessa frågetecken ökar bara vårt intresse för Skaramissalet. Den vackra utgåvan ger oss utblickar mot Norge, mot kontinenten och mot England och påminner oss om vilket vidsträckt internationellt sammanhang som Sverige blev en del av när landet kristnades.

Per Beskow

Christer Pahlmblad & Sven-Åke Selander (red.)

Svensk påskpredikan genom tiderna.

Skellefteå: Artos, 2010. 415 s. ISBN 978-91-7580-434-7.

År 2001 publicerades verket *Luthersk påskpredikan i Norden* i två volymer som ett resultat av projektet *Luthersk predikan i nordisk evangelisk kristenhet*, ett av nitton delprojekt inom ramen för programmet *Norden och Europa*, finansierat av Nordiska ministerrådet. Arbetet ger en överblick av hur man i de nordiska länderna predikat över påskevangeliet från reformationen fram till modern tid. År 2010 utkom på Artos förlag ett utdrag ur detta större arbete med titeln *Svensk påskpredikan genom tiderna*. Avsikten är att i ett mindre format göra det svenska (och finska) materialet mer lättillgängligt, och ambitionen är att boken ”skall kunna vara till nytta i den teologiska undervisningen och inspirera till fortsatt forskning i svensk och nordisk predikotradition”

(s. 6). Boken innehåller sex kapitel; av dessa ingick samtliga utom ett i den ursprungliga publikationen. För att fördjupa det historiska perspektivet har urvalet utvidgats med en uppsats om medeltidens predikan. På samma sätt som i ursprungsprojektet ligger tyngdpunkten på de evangelisk lutherska folkkyrkorna, men härutöver behandlas även såväl den förreformatoriska predikan som representanter för den frikyrkliga förkunnelsen. Boken innehåller följande, huvudsakligen kronologiskt ordnade, kapitel: "Svensk senmedeltida påskpredikan: tre exempel" (Stephan Borgehammar), "Fyra reformationstida påskpredikningar" (Christer Pahlmblad), "Svensk påskpredikan i ortodoxi, pietism och herrnhutism" (Sven-Åke Selander), "Påskpredikan i Finland" (Jyrki Knuutila), "Svensk påskpredikan under 1800- och 1900-talen" (Oloph Bexell) och "Påskpredikan hos Paul Waldenström och Lewi Pethrus" (Sune Fahlgren).

Gemensamt för de olika bidragen är att de tecknar en allmän kyrkohistorisk bakgrund och sedan baserar sina iakttagelser på närstudium av ett antal utvalda predikningar. Sammantaget analyseras ett knappt femtiotal predikningar. Av naturliga skäl är materialets karaktär av olika beskaffenhet när det gäller möjligheten att dra slutsatser om den faktiskt framförda förkunnelsen. Många av de talrika postillorna tillkomna under den äldsta perioden var avsedda för den enskilda andakten, medan andra skulle fungera som underlag för församlingspredikan. De författare som behandlar dessa sekler (Borgehammar och Pahlmblad) resonerar förnuftigt om dessa källkritiska förutsättningar. I andra fall är bristen på undersökningsmaterial ett problem. Detta gäller särskilt kapitlet om Finland, där Knuutila gång på gång tvingas konstatera att påskdagspredikningar är utomordentligt sällsynta under 1500- och 1600-talen, naturligtvis som en följd av att så få predikningar över huvud taget finns bevarade från denna period. Författaren försöker ändå genom andra källor nå fram till hur det kunde ha predikats på påsken, resonemang som ibland kan bli något ansträngda. Knuutila menar sig således kunna uttala sig om hur Aeschillus Olai Peträus "inleder sin påskpredikan" (s. 177) bara några rader efter att han slagit fast att det inte finns någon enda påskpredikan bevarad av Åbiskopens hand. Annars är genomgången

utmärkt, och särskilt intressant är det att ta del av de i vårt land föga kända finskspråkiga postillorna från Ericus Eri (1621) och framåt.

I vissa kapitel analyseras ett mindre antal predikningar väldigt utförligt, medan andra bidrag behandlar ett betydligt större antal fastän mer kortfattat. Några författare (mest medvetet Selander) tillämpar metoden att parallellställa texter från två olika predikanter. Sådana komparativa analyser är särskilt användbara för att belysa utvecklingslinjer i predikans historia.

Den evolutionära aspekten är genomgående och samtliga bidrag innehåller reflektioner över relationen till det som kallas det lutherska predikoprogrammet. Detta även hos Borgehammar som ser såväl likheter som skillnader i jämförelse med reformationstiden. Han lyfter fram den totala frånvaron av så kallad gärningslära i sitt material. Det är ju annars en spridd uppfattning att förtjänandet av Guds nåd i den förreformatoriska predikan var avhängigt av vissa fromhetsgärningar. Tvärtom är det så att ”frälsningen helt och hållet kommer an på Guds nåd” (s. 32). En skillnad mot den tid som skulle komma kan ses i den så kallade Björkvikspostillans betoning av bättringens snarare än trons, som senare, centrala betydelse för rättfärdiggörelsen. Predikningarnas förankring i den nordiska påsktiden visar sig bland annat i talrika anspelningar på ”ljuset och den spirande grönskan”, men detta blir samtidigt ett exempel på nådens närvaro i allt skapat, ett typiskt medeltida drag. Även Pahlmblad konstaterar en viss kontinuitet över trosskiftesgränsen. Detta gäller särskilt utläggningen av evangeliets ”enfaldiga mening”, till exempel hos Olaus Petri, som knyter an till medeltida traditioner.

I flera av bidragen struktureras framställningen kring några av reformationens centrala begrepp, som text, lärdom, trostolkning, trostillämpning eller katekes. Så även i de fall där dessa kategorier inte kommer till tydligt uttryck i de analyserade texterna. Detta ”analys-schema” visar tydligt på den genomgående lutherska referensramen men kan någon gång upplevas som besvärande då sådana fasta kategorier kan skymma sikten för mer impressionistiskt gjorda iakttagelser. Selander och Bexell framstår som de mest självständiga i detta avseende och rör sig hela tiden självklart bland centrala teologiska

kategorier som nåd, försoning och sakrament eller retoriska frågeställningar som till exempel känslo- eller förnuftsappell.

De traditionella indelningarna i ortodoxi, pietism, upplysning m.m. bildar en självklar ram för bokens uppläggning. Kategorierna ses emellertid inte som självklara utan diskuteras och problematiseras. Selander gör här en betydande insats i det att han lyfter fram svårigheterna i att sortera in predikanterna i sådana fack. Visst ligger det en realitet i gränsdragningarna och huvudlinjerna står nog klara, men det som förenar över seklerna är ibland nog så påfallande som det som skiljer. Trots att 1900-talets predikan har så många skilda ansikten lyckas Bexell på ett imponerande sätt teckna konturerna av en progression.

En sådan allmän utveckling, framdriven av reaktioner och motreaktioner, har fört den lutherska predikan fram till vad den är idag. Vägen har gått via inriktningar som närmast är varandras motsatser som till exempel högkyrklig mobilisering och frikyrklig frälsningsteologi, den senare så förtjänstfullt behandlad av Fahlgren. Det är naturligtvis omöjligt att uttala sig om hur framtiden ser ut men boken innehåller enskilda iakttagelser som kanske kan vara symptomatiska. När Harald Hallén inte längre tror att Jesus kroppsligen uppstått från de döda (s. 265 ff.) eller när Martin Lönnebos predikan inte längre har funktionen av textutläggning utan i stället närmar sig det personliga samtalet (s. 308 ff.), kan detta ses som möjliga exempel på sådant som ligger i tiden och därför kan leva vidare.

Svensk påskpredikan genom tiderna är en utmärkt bok eftersom den tillåter oss att resonera om sådana ting. Det hänger bland annat samman med valet av undersökningsmaterial. Genom att påsken har en så central ställning i den kristna tron tillåter materialet generaliseringar som går utanför berättelsen om Jesu uppståndelse. Eller som det uttrycks i inledningen till *Luthersk påskpredikan i Norden* (del 1, s. 5): ”Påskdagspredikningar kan därför förutsättas ge en god inblick i hur man i de evangelisk-lutherska folkkyrkorna i Norden tolkat och utlagt det kristna påskbudskapet och därmed gett uttryck åt vad man betraktat som centralt i kristen tro.” Detta gör att *Svensk påskpredikan genom tiderna* i viss utsträckning kan läsas som en svensk prediko-

historia. Att Yngve Brilioths standardverk *Predikans historia* (1945, 2:a uppl. 1962) är en självklar utgångspunkt för i stort sett samtliga författare vittnar inte bara om detta arbetes stora betydelse utan innebär samtidigt en påminnelse om behovet av en uppföljare. En sådan uttalad ambition har varken *Luthersk påskpredikan i Norden* eller *Svensk påskpredikan genom tiderna*, men faktum är att mycket av grunderna till en sådan större ansats nu har lagts.

Artiklarna är genomgående välskrivna och framställningen lätt att följa. Någon enstaka gång stannar man upp inför en alltför inomvetenskaplig terminologi som får en att tänka på den store Paul Waldenström som, enligt Fahlgrens analys (s. 368), ibland resonerar "som om läsarna vore teologie professorer". Boken innehåller tyvärr något fler korrekturfel än vad man vant sig vid i andra böcker utgivna av Artos. Vidare, om det finns läsare som har problem att förstå skillnaden mellan ortodoxi och pietism blir det inte lättare av att dessa begrepp blandas ihop i en kapitelrubrik (s. 194).

Men sådant är egentligen mest randanmärkingar. Det bestående intrycket är att boken utgör ett viktigt och mycket välkommet bidrag till vår kunskap om den svenska predikohistorien. Samtliga bidrag innehåller många tankeväckande iakttagelser som säkert kan intressera många också utanför teologernas krets.

Roger Andersson

Pilgrimens tidegård

Inledning, sammanställning och textbearbetning av Tomas Wettermark. Pilgrimscentrum i Vadstena, Peregrinus skriftserie 6. [Ny utg.] Skellefteå: Artos & Norma, 2010. 304 s. ISBN 978-91-7580-461-3.

Pilgrimsrörelsen, ekumeniskt inspirerad och inriktad, utgör ett markant växande inslag i Svenska kyrkans andliga liv. Ett av dess centra ligger i Vadstena. Föreståndaren där, Tomas Wettermark, har sammanställt och redigerat en andaktsbok som kan ge även personer utanför rörelsen en värdefull inblick i det andaktsliv som utövas där. Boken har fått titeln "Pilgrimens tidegård" trots att dess tidegårdsmaterial upptar enbart bokens första halva; utgivaren har därmed säkert

velat poängtera att tidegården utgör ett grundläggande inslag i pilgrimens böneliv. För mig som nästan hela livet varit verksam inom den svenskkyrkliga tidegårdsrörelsen känns detta mycket glädjande. Inga fullständigt utskrivna tideböner meddelas utan enbart ordinarie till fyra dagliga tideböner följt av ett brett urval av psaltarpsalmer och andra bibliska sånger. Psalmtexterna återges normalt enligt lydelsen i Bibel 2000, dock med ett egendomligt undantag: completoriets responsorium, ett psaltar-ord som Jesus enligt Nya testamentet citerade på korset, återges enligt den version som på 1920-talet skapades av Knut Peters i anslutning till den då nyutkomna kyrkobibeln från 1917. Den innehåller ett par helt föråldrade ord: ”befaller” (med betydelsen ”överlämnar”) och ”förlossar”, dessutom det tunga tilltalet ”Herre Gud” som saknar stöd i både 1917 och 2000 års översättningar och som strider mot börens intima karaktär. I *Den svenska tidegården* 2000 lyder responsoriet: ”Gud, i dina händer lämnar jag min ande. Du befriar mig, Herre, du sanne Gud” – i nära anslutning till Bibel 2000.

Bokens därpå följande 78 sidor utgörs av ”Bibeln i urval” – en god pedagogisk idé med tanke på människor som vill lära känna biblisk kristen tro men inte vet i vilken ända de ska börja – inte alls ovanligt är att sökande människor som velat lära känna Bibeln har startat med Första Mosebok men snart frustrerade givit upp. Ett sådant urval har alltid sina risker, men bättre ta risken än att inget alls göra för att försöka hjälpa människor fram till en god bibelkunskap.

Resten av boken innehåller stoff som är direkt anpassat till pilgrimsfromheten. Ett avsnitt ”Meditationer” (30 s.) ger material för pilgrimens enskilda andakt. Här har jag särskilt fäst mig vid presentationen av ”Frälsarkransen”, den pärlkrans med böneämnen som sammanställts av förre Linköpingsbiskopen Martin Lönnebo. Här har Birgit Grefbäck givit utmärkt pedagogisk hjälp genom att vid varje pärla formulera ett eget väl genomtänkt förslag till bön. Sist ett avsnitt (25 s.) med mässordningar och gemensamma böner att användas under själva pilgrimsvandringen.

Utgivaren Thomas Wettermark har skrivit en väl genomtänkt förklarande inledning till boken. Nyligen avgångne Linköpings-

biskopen Martin Lind har skrivit ett förord. En väl planerad och genomtänkt bok som säkert kan locka fler människor att ansluta sig till pilgrimsrörelsen men som kan ge god behållning även för andra läsare.

Ragnar Holte

Per Anders Sandgren

Inkorporerad

Om vår kallelse till medarbetarskap i kyrkan.

Skellefteå: Artos & Norma, 2009. 286 s. ISBN 978-91-7580-439-2.

Boken är skriven inför det möte biskop Lennart Koskinen i Visby kallade till 2009. Till detta möte var alla stiftets medarbetare inbjudna. Boken är därför inte en traditionell prästmötesavhandling utan har en betydligt mer omfattande målgrupp. Om det är p.g.a. den breda målgruppen eller av andra skäl som författaren väljer att skriva den ”med en struktur av vetenskapligt uppsatsskrivande” men ”inte med vetenskapliga ambitioner i varje detalj”, går inte att utröna. Recensionen utgår dock från dessa förutsättningar.

Boken inleds med att beskriva den arbetsmiljöproblematik som finns i Svenska kyrkan. Att Svenska kyrkan på många sätt har stora arbetsmiljöproblem är enligt författaren värre än när andra organisationer har det eftersom kyrkan och den kristna tron ska visa på befrielse, fred och försoning. Arbetsmiljöproblematiken äventyrar hela den kristna trons trovärdighet menar författaren. Jag tänker att kyrkan finns i en viss tid i ett visst samhälle och där verkar människor från samma tid. De problem och svårigheter som finns på andra arbetsplatser blir då helt följdriktigt även kyrkans. Detta äventyrar inte trovärdigheten, men om det vore möjligt skulle lösningen på problemen kunna präglas av det som är ett av den kristna trons kännetecken nämligen försoning. Det är långt ifrån alltid fallet.

En av bokens stora förtjänster är att den sätter fingret på några frågor som Svenska kyrkan behöver arbeta med och också finna ett gemensamt svar på. Frågorna som kräver svar är vad är det att vara kyrka och vad är kyrkans uppgift? I bokens ges olika förslag till svar

och dessutom relateras detta till medarbetarskapet och ledarskapet i Svenska kyrkan.

De konflikter och den dåliga arbetsmiljön som finns i Svenska kyrkan orsakas, enligt boken, av att det inte finns en gemensam förståelse av kyrkans väsen och uppgift. Författaren vill råda bot på detta. För att kunna besvara frågan om kyrkans väsen tas utgångspunkt i Nya testamentet med början i det utvalda Gudsfolket vidare till en delaktighet genom dopet och nattvarden i Kristi kropp, inkorporerad. "Vid varje nattvardsfirande (eukaristi) i Svenska kyrkan, om den firas enligt handboken, understryks tanken på församlingen som Kristi kropp" (s. 50). Författaren går också vidare med att besvara frågan om kyrkans uppgift. Han skriver att den uppgift som var Kristi uppgift också är kyrkans. Kallelsen och sändningen är knuten till dopet. "Att denna sändning och rustning för uppdraget på individplanet sker i dopet går nog en del dopfamiljer förbi. Det blir inte mindre sant för det: i dopet kallas, utrustas och sänds vi av honom som är sänd för att vara i Faderns medarbetare" står det i boken på sidan 57. I beskrivningen av uppdraget relateras till Kyrkoordningen, där författaren reser några frågetecken kring KO:s sätt att definiera församlingens uppgift, men dock konstaterar att det är ett möjligt sätt att beskriva församlingens uppgift.

Efter det att frågorna kring kyrkans väsen och dess uppgift har utlagts går författaren vidare till att bearbeta medarbetarens relation till kyrkans uppgift. Här finns en ambivalens som går som en röd tråd igenom boken. Det konstateras att uppdragsgivaren och uppgiften är två olika storheter. Uppdragsgivaren är detsamma som arbetsgivaren när det handlar om anställda, men här väljs istället ordet uppdragsgivaren eftersom medarbetare omfattar såväl anställda som icke-anställda. Det är enligt författaren inte uppdragsgivaren som definierar uppgiften utan det är den enskilde medarbetarens skyldighet att definiera uppgiften. Han skriver: "Varje medarbetare har att bedöma och pröva de initiativ som tas i en verksamhet utifrån erfarenheten och kännedomen om idén. Den kyrkliga medarbetarens erfarenhet av Gud och förståelse av Guds avsikt med församlingens arbete, utgör grunden för en ständigt pågående bedömningsprocess

av bland annat församlingens uttrycksformer” (s. 169). Här finns en stor risk att möjligheten för varje medarbetare att själv få definiera sitt uppdrag och sedan relatera detta till sin uppdragsgivare kan leda till konflikter. Samtidigt lyfter författaren gång på gång vikten av den gemensamma förståelsen av uppdraget. Här finns en dragkamp mellan dessa två synsätt. Den gemensamma förståelsen av uppdraget som på ett föredömligt sätt poängteras i boken får sig en törn när det är upp till var och en att definiera uppdraget och pröva det mot församlingens verksamhet, samtidigt som alla är delar av Kristi kropp och har samma värde och tolkningsmöjligheter.

Genom flera kapitel brottas författaren med medarbetarens personliga relation till uppgiften. Han skriver: ”Som en del i en organisation behöver man inte ha en personlig övertygelse om idéns eller målens förträfflighet för att anses kompetent. En personlig övertygelse underlättar för medarbetaren men är inte nödvändig” (s. 111). Först bryter han detta mot ett citat av biskop Lennart Koskinen där biskopen poängterar att idéerna behöver införlivas med personen och att de utvecklas till en djup förståelse som blir den verklighetsuppfattning utifrån vilken personen tänker och handlar (s. 113). Författaren problematiserar denna fråga, som på många sätt är en viktig faktor i den arbetsmiljöproblematik som finns inom Svenska kyrkan. Han skriver på sidan 146: ”Å andra sidan måste man fråga sig vad det får för konsekvenser ifall många av medarbetarna inte delar de meningsbärande uttrycken, riterna, myterna och symbolerna i någon större utsträckning.”

Lärandet som en process framhålls genom boken på en rad fruktbara sätt. Lärsammanhanget är av utomordentlig vikt för att kunskapen ska bli integrerad med individen. Det finns en slagsida i boken till att allt väsentligt lärandet sker till stor del genom erfarenhetsutbyte och gemensamt lärande. På flera ställen framställs sakkunskap och teoretisk kunskap som något mindre värdefullt än det gemensamma lärandet. Det är olyckligt eftersom dessa, som jag ser det, inte är motpoler utan komplementära.

Bokens absoluta största styrka är avsnitten om ledarskap. Här visar författaren en stor insikt i ledarskapslitteratur rent generellt.

Dessutom görs en transformation av denna kunskap och han låter en form av ledarskap speciellt skapat för kyrkliga ledare växa fram. Utgångspunkten, även för ledarskapet är medarbetarskapet, att vara inkorporerad i Kristus. I den här modellen visar författaren på det kyrkliga ledarskapet som ett annorlunda ledarskap, där ledaren är de andras tjänare. I boken byggs en modell för kyrkligt ledarskap upp där ledaren är formgivare, pedagog och tjänande förvaltare.

I ett av de sista kapitlen i boken problematiseras begreppet medarbetarskap med hänsyn till frivilligarbetet inom Svenska kyrkan. Författaren menar att det idag finns ett synsätt där de anställda ses som ”kyrkan” och de frivilliga som ett komplement som ”hjälp till” (s. 226). Det är lätt att det blir en vi-och-dom-kultur som enligt författaren bidrar till svårigheterna inom Svenska kyrkan och som inte heller är trovärdig i förhållande till kyrkans väsen eller dess uppgift. Medarbetaren, anställd eller icke-anställd, är inkorporerad i Kristi kropp och tillhör samma enhet. Medarbetarskapet, som gäller alla, utgår ”från kallelsten i dopet att älska och att ta emot Guds goda för att ge det vidare” (s. 233).

Ingegerd Sjölin

Göran Tagesson m.fl. (red.)

Fokus Vreta kloster

17 nya rön om Sveriges äldsta kloster.

Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter 77. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 14. Stockholm: Statens historiska museum, 2010. 386 s. ISBN 978-91-89176-39-3.

Föreliggande volym är en gedigen antologi som baserats på föredrag hållna på två seminarier under 2007 och 2008 i regi av Riksantikvarieämbetet, Historiska museet och Föreningen klosterliv i Vreta. Den har en bred ansats och inkluderar i författarskaran kvalificerade forskare inom flera akademiska fält, som inom kristendomens historia, historia, arkeologi, argrarhistoria, kulturgeografi, numismatik och konstvetenskap.

I underrubriken talas det om 17 nya rön, som blir till 17 nya per-

spektiv i inledningen, men volymen har två huvudavdelningar – ”Före nunnorna” och ”Nunnornas tid” – med sexton kapitel. Det sjuttonde ”rönet” eller ”perspektivet” är vad jag förstår Tore Nybergs inledande kapitel, ”Fokus Vreta kloster”, som emellertid främst kan betraktas som en diskuterande sammanfattning eller översikt – möjligen syntes – av bokens övriga kapitelinnehåll.

Den omfattande volymen inkluderar diskussioner om sammansättningen av och tidpunkten för den första komuniteten i Vreta, de ”tidigkristna gravmonumenten” i området, byggnadsmaterial och kalkstensbrott, det märkliga arkeologiska fynd som innefattar två korta trappor och ett mittenparti som haft rinnande vatten och som enligt en tolkning möjligen kan ha fungerat som en dopanläggning, godsbestånds- och attuningsforskning som pekar mot en tidig komunitet av benediktiner, gåvor till klostret, klostret som monetär arena, kyrkan som gravplats, klosterträdgårdar, en kulturhistorisk tolkning av funna medicinska föremål (pincetter, återlättningsjärn, en kirurgisk hake m.m.), en beskrivning av klostrets sista period, det vill säga efter reformationens intåg på den svenska scenen, och mycket annat.

Föredömligt är att det till vart och ett av volymens kapitel – förutom till inledningen – presenteras ett engelskspråkigt abstract, vilket möjliggör en snabb överblick av kapitlens huvudsakliga argument. Dessa är nu placerade direkt under respektive kapitels huvudrubrik men hade möjligen haft en stilistiskt bättre placering vid respektive kapitels slut.

När det gäller innehållsmässiga detaljer är det naturligtvis intressant att den genealogiska forskningen visat att den furstliga Helena som tidigt inträtt i klostret inte längre anses vara Inge d.ä.:s drottning utan Sverker den yngres dotter – tidigare gift eller trolodad med den mördade danske kung Knut Magnusson, och syster med Ingegärd, som fungerade som priorinna i Vreta kloster i flera decennier – vilket förskjuter inträdet i klostergemenskapen med ett sekel, från åren efter 1110 till omkring år 1200, och därmed underminerar det tidigare ofta anförda argumentet att komuniteten i Vreta redan från början måste varit en kvinnlig sådan. Professor Bertil Nilsson belyser denna sak vidare i sitt kapitel ”Det tidigaste klostret i Vreta” (som tidigare

varit publicerat i *Kyrkohistorisk årsskrift* 2008). Han presenterar uppfattningar som anförts om den äldsta kommuniteten i Vreta, allt från Nils Ahnlunds tidiga och långlivade ställningstagande för en äldsta kvinnlig kommunitet fram till det egna, där en tidig manlig kommunitet – om än benämnd ”kloster” – från runt år 1100 betraktas som betydligt mer sannolik. Likväl framträdde Vreta, som Nilsson påpekar, något senare som Sveriges äldsta kvinnliga kloster, och då från sin start som ett cisterciensiskt sådant – senast ett par årtionden efter det att de första manliga etablerats i Alvastra och Nydala. Men samtidigt bör man beakta att om nunnorna vid det nystartade klostret år 1162 väl levde enligt cisterciensisk regel blev inte kvinnliga ”cisterciensklöster” accepterade av cisterciensorden förrän in på 1200-talet, något som Brian Patrick McGuire påpekar i sitt kapitel om Vretas nunnor i europeiskt perspektiv.

En fråga som aktualiseras i Nilssons artikel är den om kyrkan i Vreta inledningsvis fungerat som biskopskyrka. Det är en uppfattning som Nilsson anser vara rimlig. Men säkert tycks vara att man inte med någon säkerhet kan sluta sig till denna tanke och därmed inte heller till uppfattningen att det måste ha skett en flytt av biskopssätet till Linköping och i så fall innan den så kallade Florenslistan nedtecknades – vilket sannolikt skedde 1103/1104. I detta tidiga dokument anges nämligen Linköping vara biskopssäte. Att det kan ha funnits två olika säten under en kort tid är knappast troligt, även om två sådana existerat geografiskt mycket nära varandra på andra orter, exempelvis i Dalby och Lund, men av skäl som inte tycks vara relevanta i fallet Vreta.

Ett annat exempel på att tidigare uppfattningar omkullkastats är Cecilia Ljungs kapitel ”Vreta klostrets tidigkristna gravmonument”. (Denna typ av gravmonument benämns även ”eskilstunakistor”.) Det gäller Sigurd Curmans uppfattning om att Vreta utgjort spridningscentrum för tidigkristna gravmonument i Östergötland. Nu konstaterar Ljung att de monument som återfunnits i Vreta av stilskäl istället kan ses som tillhörande slutfasen för denna typ av monument och därmed tillkom på slutet av 1000-talet, i tiden nära Inge d.ä. och drottning Helenas donation till en klostergemenskap och de gravar

som återfinns inne i kyrkans stenkilska gravkor, även Inges och Helenas egna. En kontinuitet av elitära begravningar i Vreta från sent 1000-tal och in på 1100-talet kan därmed anses belagd.

Många andra såväl äldre som nyare problemställningar belyses sakligt och nya rön presenteras på ett oftast mycket intresseväckande sätt. Nya pusselbitar har härmed lagts till den bild som skall föreställa Vreta klostrets medeltida historia, även om perspektiven i några artiklar ibland är mycket vidare och Vreta lika mycket är en utgångspunkt som fokuspunkt. Bilden är hur som helst tydligare än tidigare. Det gäller även alla oklarheter som ytterligare behöver belysas. Och de är många. Bristen på källmaterial gör sig ständigt påmind. Många antaganden förblir just därför endast antaganden. Ibland pekar de i helt olika riktningar vilket gör att grader av sannolikhet både kontinuerligt och sammantaget måste prövas av såväl den enskilde läsaren av volymen som av den samlade läsekretsen, inklusive de bidragande forskarna. Uppfriskande är att olikheter i tolkningar inte undanskymas.

I den inledande texten anger Tagesson och Regner, med tydlig medvetenhet om problemkomplex vad gäller bristande källmaterial och divergerande tolkningar, att volymen skall ses som ett avstamp och inte som en slutprodukt. Volymen är hur som helst ett mycket välkommet tillskott på den växande svenska arenan av böcker om medeltida kloster och klostermiljöer, inte minst genom dess breda vetenskapliga anslag.

Kjell O. Lejon